

UNGDOMSSTYRELSEN
www.ungdomsstyrelsen.se

Fritidens rum

Topografiska perspektiv på ungdomars fritidssocialisation och ungdomspolitiken

ERLING BJURSTRÖM

UNGDOMSSTYRELSENS ARTIKELSERIE: PERSPEKTIV PÅ UNGDOMSPOLITIK

2011-02-04

I artikelserien *Perspektiv på ungdomspolitik* samlar vi texter som på olika sätt kan bidra till reflektion och analys av ungdomspolitiken och av ungas situation och villkor. Det handlar om såväl historiska som samtida perspektiv på hur samhället och vuxenvärlden bemöter unga och på politiken som riktar sig mot unga. I serien tas ett brett grepp kring de ungdomspolitiska frågorna inom områdena: utbildning och lärande, arbete och försörjning, hälsa och utsatthet, inflytande och representation samt kultur och fritid.

Vår förhoppning är att seriens texter ska berika diskussionen kring utformningen av ungdomspolitiken, vara användbar inom forsknings- och utvärderingsarbete samt kunna ingå i olika utbildningar som berör ungdomsområdet.

Per Nilsson,
generaldirektör, Ungdomsstyrelsen

Författarpresentation:

Erling Bjurström är professor vid Tema kultur och samhälle (Tema Q) vid Linköpings universitet. Han är författare till flera böcker om ungdoms-, kultur-, medie- och socialisationsfrågor, till exempel *Ungdomskultur, stil och smak* (2005), *Consuming Media: Communication, Shopping and Everyday Life* (2007, tillsammans med Johan Fornäs, Karin Becker och Hillevi Ganetz) och *Nye kulturstudier - teorier og temaer* (2010, tillsammans med Anne Scott Sørensen, Ole Martin Höystad och Halvard Vike).

© **Ungdomsstyrelsens artikelserie 2011: Perspektiv på ungdomspolitik**
distribution: Ungdomsstyrelsen, Box 17801, 118 94 Stockholm
tfn: 08-566 219 00, fax: 08-566 219 98
e-post: info@ungdomsstyrelsen.se, webbplats: www.ungdomsstyrelsen.se

Det mångtydiga rummet

Huvudtemat för den här skriften är *fritidens topografi och spatialisering* – eller uttryckt på ett mer vardagligt sätt: fritidens terräng och försumsligande. Topografi handlar om beskrivningar av terrängförhållanden, platser eller områden och själva ordet härstammar från grekiskans *topos* (plats) och *graphein* (skriva eller beskriva). Termen *spatial* är synonym med rumslig och refererar till rumsliga egenskaper: följaktligen kan spatialisering förstås som att försumsliga eller rumsliggöra något (i analogi med hur något förkroppsligas). Rum är dock inget entydigt begrepp. Och det finns inte heller någon etablerad vokabulär eller terminologi för att beskriva eller analysera det som jag här betecknar som socialisationens och ungdomspolitikens topografi.

Begreppet *rum* kan användas såväl i abstrakt som konkret mening. Begreppen *rumslighet* respektive *plats* ger exempelvis uttryck åt denna skillnad: rumslighet refererar till allt som hör till ett tänkt eller faktiskt rums egenskaper, medan plats alltid refererar till en specifik eller konkret rumslig lokalisering. Skillnaden är dock inte absolut. Det är exempelvis tänkvärt, speciellt i det här sammanhanget, att begreppet arbetsplats används som allmänbegrepp i det svenska språket, det vill säga att begreppet i princip refererar till alla platser där det utförs någon typ av arbete, medan termen *fritidsplats* inte har etablerat sig på samma självklara sätt i språket, trots att dess användning inte framstår som regelvidrig ur språklig synvinkel.

Arbetets platser bakas så att säga samman till en generell eller abstrakt plats i språket, medan fritidens platser språkligt sett åtskiljs, till exempel i form av beteckningar som idrottsplats, fotbollsstadion, ishockeystadion, skridskobana, sportanläggning, fritidsgård, konserthall, rockklubb, teater, biograf, diskotek, spa eller campingplats. Att begreppet fritidsplats i detta avseende inte används på samma sätt som begreppet arbetsplats i det svenska språket hänger knappast samman med att mångfalden av de verksamheter eller aktiviteter som räknas till fritiden överstiger eller är mer komplex än dem som hör till arbetets sfär.

Att ordet fritidsplats inte har samma ställning som allmänbegrepp i språket som ordet arbetsplats bottnar förmodligen i att arbete har haft och fortfarande har en högre eller mer central ställning än fritid i samhället, också i det samhälle som kan betecknas som postindustriellt. Förmodligen är det också därför som denna ställning för ordet fritidsplats inte är unik för det svenska språket, utan ungefär densamma i andra språk. I likhet med vad som är fallet i svenskan har inte heller ord som *leisure place*, *Freizeitplatz* och *lieu de loisirs* någon etablerad ställning som allmänbegrepp i engelskan, tyskan eller franskan, även om de lika lite som sin svenska motsvarighet framstår som språkligt regelvidriga. I dessa, liksom i en rad andra, språk återfinns emellertid en distinktion som saknas i svenskan: den som uttrycks av skillnaden mellan *room* och *space* i engelskan, *Zimmer* och *Raum* i tyskan och *chambre* och *espace* i franskan. Härigenom kan man säga att det är mindre risk för att blanda ihop rumsbegreppets konkreta och abstrakta användningar i dessa språk än i svenskan. Detta gör också att begreppet plats (*place*, *Platz* respektive *place*) skiljer sig på ett tydligare sätt från *space* i engelskan, *Raum* i tyskan och *espace* i franskan än svenskans rumsbegrepp. I svenskan kan rum referera till en konkret plats, medan så inte är fallet med engelskans *space*, tyskans *Raum* eller franskans *espace*. I denna mening omvandlas exempelvis svenskans ”det ägde rum” till ”it took place” på engelska. Och därför är det heller knappast förvånande att engelskans distinktion mellan *place* och *space* ofta används för att precisera olika innebörder av rumsbegreppet i det svenska språket.

Mot bakgrund av rumsbegreppets brist på entydighet och att det kan anta en rad olika betydelser i olika sammanhang är det berättigat att fråga i vilken mening man kan tala om fritidens rum och socialisationens och ungdomspolitikens topografi – alltså just på det sätt som jag gjorde i inledningen. Likaså är det givetvis berättigat att fråga efter vad som är vitsen med det. Kan exempelvis en fokusering på rumsliga förhållanden bidra till att kasta nytt ljus över eller fördjupa förståelsen av barns och ungdomars fritid och socialisation, inklusive de förutsättningar och villkor som ungdomspolitikerna skapar eller ställer upp för fritidssocialisationen? Spelar det överhuvudtaget någon roll var en fritidsverksamhet äger rum eller vart den förläggs? Är det inte *vad* man sysslar med på fritiden som är väsentligt, inte *var* man är?

Det är när man försöker besvara frågor av den här typen som den täta sammantvinningen av sociala och rumsliga förhållanden visar sig. Diskursen om ungdom, det vill säga talet och samtalet inklusive debatten om ungdomar, deras livsvillkor, problem etcetera, genomsyras sedan lång tid tillbaka av rumsmetaforer – inte minst för olika typer av ungdomsproblem: tidigare talades det exempelvis om ungdomar som var ”på glid” eller befann sig i ”riskzonen” och idag talas det allmänt om ungdomar som befinner sig i eller riskerar att hamna i ”utanförskap”. Detta är dock endast ett exempel på hur rumsmetaforer tvinnar samman sociala och rumsliga förhållanden och villkor, på ett sätt som gör att de ömsesidigt färgar av sig på varandra. Som inte minst den politiska offentligheten och samhällsvetenskapen ger belägg för, genomsyras vårt tal och tänkande om samhället och sociala förhållanden av rumsmetaforer. Ja, frågan är om inte själva samhällsbegreppet vilar på en rumsanalogi eller rumsmetafor, i den mening att vi föreställer oss samhället som ett slags rum.

Samhälleliga, sociala och fysiska rum

Det finns förvisso mer än en föreställning om eller bild av samhället. Men oavsett om man betraktar samhället som ett system, en struktur, ett komplext mönster av sociala relationer och maktförhållanden eller en tillika komplex nätverksformation, för att nämna några av de grundläggande analysmodeller som har utvecklats inom och används i samhällsvetenskapen, gör själva samhällsbegreppet anspråk på att fånga in en totalitet eller en helhet. Samhället är så att säga den yttersta ramen för de sociala system, strukturer, relationer, nätverk eller dylikt som vi, utifrån olika synvinklar, kan urskilja inom det. Det är denna ramverkstanke som öppnar för att vi också tänker oss samhället som ett slags rum eller i linje med rumsanalogier. Men dessa rumsanalogier framträder på många sätt ännu tydligare när man ser till vad som ryms inom det ramverk som samhällsbegreppet på detta sätt avgränsar – eller till de gränser som på olika sätt dras *inom* en samhällsformation.

Såväl i dagligt tal som i den politiska offentligheten och samhällsvetenskapen markeras samhällets interna gränser framför allt med hjälp av rumsliga analogier eller metaforer. Termer som samhällsområde och samhällssektor hör till vardagsspråket, medan termer som social sfär och socialt fält i huvudsak hör hemma inom samhällsvetenskapen. Ord som arena och scen används också ofta i sammanhang där den sociala interaktionen mellan människor antar karaktär av framträdanden där vissa träder in i rollen som aktörer och andra som publik. Inom samhällsvetenskapen framträder detta synsätt framför allt i den så kallade dramaturgiska sociologi som har utvecklats av Erving Goffman, där distinktionen mellan främre och bakre regioner spelar en central roll för analysen och förståelsen av människors sociala interaktion, inklusive självframställning.

På motsvarande sätt framträder rumsliga analogier och metaforer tydligt i den samtida samhällsteorin i form av den sociologiska förståelse- och analysmodell som har utvecklats av Pierre Bourdieu, där begreppet *samhälle* i princip har ersatts av begreppet *det sociala rummet* (*espace social*), vars inre differentiering i huvudsak betraktas som en effekt av de rådande styrkeförhållandena mellan och inom olika sociala fält. Detsamma gäller i princip Jürgen Habermas samhällsteoretiska tänkande, där begreppet sfär spelar en central roll, både för hans teori om system och livsvärld och den offentlighetsteori som han grundlade med sin analys av den borgerliga offentlighetens framväxt.

Här är syftet med att lyfta fram Goffmans, Bourdieus och Habermas sociologiska teorier endast att – på ett relativt enkelt sätt – påvisa hur djupt förankrade rumsliga analogier och metaforer är i samtidens samhällsteoretiska tänkande. Men samtidigt ger denna förankring uttryck åt att användningen av rumsliga metaforer närmast är ofrånkomlig när man tematiserar eller reflekterar över samhällets yttre och inre *gränser*. Begreppet gräns fungerar i sig som en sådan metafor när det appliceras på samhället eller på sociala förhållanden och begrepp som sektor, fält, sfär eller rum refererar med nödvändighet till något som har utsträckning, utbredning, en viss räckvidd eller innespektive utesluter någonting och följaktligen har en gräns, också när de används för att beskriva eller analysera samhället eller det sociala livet. Men till detta kan också läggas att föreställningen om samhället som ett slags *rumslik entitet* (föremål) ofta fungerar som en tyst, utsagd eller självklar

bakgrund när man beskriver eller reflekterar över sociala förhållanden, såväl i samhällsvetenskapliga som i andra sammanhang. Hit hör exempelvis påståenden om att det sociala *avståndet* mellan olika sociala klasser, etniska grupper eller ålderskategorier har ökat respektive minskat, liksom själva tanken på att samhället är indelat i sociala *positioner*.

Misstanken om att användningen av rumsliga metaforer är ofrånkomlig när man försöker få grepp om eller förstå samhället öppnar för att betrakta *rummet* som en mänsklig åskådningsform, given a priori, på det sätt som Immanuel Kant gjorde. Enligt detta synsätt är rum (och tid) något som är knutet till den mänskliga konstitutionen, till vårt medvetande och helt enkelt kan beskrivas som ett naturgivet sätt att uppfatta verkligheten, inklusive samhället.

Låt vara osagt om så är fallet eller inte. Komplexiteten i den filosofiska diskussion som öppnar sig med tanken på rummet som en åskådningsform, vilken kan ställas mot ett geometriskt (matematiskt) och ett fysiskt rum, är omfattande, men vittnar just härigenom om hur svårt det är att få ett fast grepp om olika typer av rumsligheter och relationerna mellan dem. Det kan dock vara värt att notera att begreppet *samhälleligt* eller *socialt rum* knappast förmedlar samma realitetsanspråk som begreppen *geometriskt* och *fysiskt rum*.

Accepterar man tanken på existensen av ett socialt rum kan man hävda att människan lever i såväl ett fysiskt som ett socialt rum, men att dessa rum inte kan förstås på samma sätt och att det följaktligen inte är fråga om ekvivalenta rumsligheter. Även om dessa rum binds samman av en gemensam vokabulär, till exempel i form av att det är möjligt att tala om avstånd, positioner eller rörelser i såväl det fysiska som det sociala rummet, uppvisar de olika egenskaper. Exempelvis är förståelsen av, liksom möjligheten att mäta eller fastställa, avstånd inte densamma när vi talar om ett fysiskt som ett socialt rum. Socialt avstånd är något som handlar om kunskaper, attityder, värderingar, normer, fördomar, motsättningar, konflikter och inte minst känslor, medan avstånd i det fysiska rummet handlar om olika entiteters iakttagbara positioner i förhållande till varandra. Det fysiska rummets existens är oberoende av människan, medan det sociala rummet tvärtom är beroende av människans existens. Det senare rummet konstitueras av den mellanmänskliga interaktionen och kommunikationen. Härigenom framträder det också som ändligt eller ett *finit* rum, medan det fortfarande är oklart om det fysiska rummet, som med den moderna fysikens förståelseramar sträcker sig från partiklar på atomär nivå till kosmos, är oändligt eller inte.

Dessa skillnader ger på ett ganska tydligt sätt uttryck åt att det är fråga om olika typer av rumslighet när vi talar om det fysiska respektive sociala rummet. Det fysiska rummet lever vi i, det omger oss, och det finns där oberoende av vår existens, medan det sociala rummet närmast är liktydigt med och konstitueras av vårt sätt att interagera och kommunicera med varandra. Följaktligen upphör det senare också där den mellanmänskliga interaktionen upphör eller det inte finns några människor. I motsats till det fysiska rummet är det sociala rummet per definition ändligt – och som jag tidigare berörde kan samhällsbegreppet, när det används i abstrakt mening, betraktas som ett uttryck för denna ändlighet.

Samhället framstår i denna bemärkelse som det sociala livets kosmos. I likhet med det fysiska rummets kosmos eller universum kan man säga att detta kosmos expanderar: mänskliga samhällen breder ut sig över allt större landområden, ökar i storlek och komplexitet och binds också samman med varandra i allt högre grad. Ser man till denna expansion framträder också förbindelselänkarna mellan det sociala och det fysiska rummet. Att det inte är fråga om samma rumslighet när man talar om det sociala och det fysiska rummet hindrar inte att det finns förbindelselänkar mellan dem eller att de samspelar med och påverkar varandra. Samhällen går i någon mening alltid att lokalisera till ett geografiskt område eller ett landområde och gör ofta anspråk på ett visst territorium, en viss lokalitet eller en viss plats.

Det är denna koppling som förbinder människans sociala och fysiska miljö och gör dem till två sammanhängande sidor av hennes livsmiljö. Samhällen är inte slutna system eller rum, utan står alltid i förbindelse med och är också alltid beroende av naturen. Att tala om fysiska och sociala rum är i denna mening närmast liktydigt med att skilja mellan natur och kultur, men samtidigt poängtera att de är förbundna med och ömsesidigt beroende av varandra.

Till detta kommer att människan bearbetar och omskapar sin fysiska miljö. Historiskt sett var det mycket länge sedan hon lämnade sin vistelse i den obearbetade naturen och började skapa sin egen fysiska miljö, i form av boplatser, verktyg, vapen och annat. Och idag lever större delen av mänskligheten i livsmiljöer som är skapade av människor. Utvecklingen och tillväxten av mänskliga samhällen har härigenom gått hand i hand med att de har skapat sina egna fysiska miljöer – eller, skulle man kunna säga, skapat sig själva som fysiska miljöer.

Ur denna synvinkel har Bruno Latour på ett provokativt sätt argumenterat för att bilden av samhället som enbart bestående av sociala element eller ett slags ren socialitet är en chimär.¹ Det vi kallar samhälle bör enligt Latour betraktas som en blandning av och en lång räckta förbindelser mellan sociala och icke-sociala element, till vilka de senare, bland annat teknologi, maskiner, byggnader, kläder och allehanda artefakter kan räknas. Enligt Latour är det endast en sådan blandning som kan förklara den stabila karaktär och struktur som samhällen har över tid. Och dessa blandningar blir också alltmer påtagliga menar Latour, genom att samhällen alltmer använder sig av och hålls ihop av ett slags hybrider mellan människor och ting som han benämner *aktanter*, vars förmåga att agera i princip är jämbördig med människans.

Samhället som virtuellt rum

Med denna kritik av den dominerande sociologiska synen på samhället ifrågasätter också Latour varje försök att särskilja det sociala från andra entiteter, inklusive distinktionen mellan kultur och natur. Ur Latours synvinkel kan man säga att samhället är ett sammanfogat socialt och fysiskt rum, på ungefär det sätt som bekräftas av vardagsspråket där ordet samhälle både kan referera till att det bor människor på en specifik plats och/eller att platsen är bebyggd. Detsamma gäller ord som samhällsbygge, samhällsbyggande eller samhällsbyggnad, som visserligen kan anta olika betydelser i olika sammanhang, men överlag inte gör någon åtskillnad mellan samhället som social respektive fysisk miljö. Det är också, kan man säga, samspelet mellan dessa miljöer som utgör fokus för samhällsvetenskapliga discipliner som kulturgeografi och *urban studies*, vars avgränsningar gentemot (natur-)geografi respektive *rural studies* anger att den förra i bred mening handlar om samspelet mellan natur och kultur och den senare om den sociala och den fysiska livsmiljön i städer och urbaniserade områden.

Betraktar man människans samhällsbyggande i ett långt historiskt perspektiv kan man hävda att mänskliga samhällen å ena sidan har blivit alltmer platsbundna och å andra sidan alltmer överskådliga. Varje steg bort från de stam- och nomadsamhällen som var grunden för det mänskliga samhällsbygget kan också betraktas som de första stegen på den långa marsch mot den platsbundenhet och oöverskådlighet som kännetecknar dagens samhällen. På motsvarande sätt markerar övergången från jägar- och samlarsamhällen till jordbrukssamhällen, liksom de första stadsbildningarna och industrisamhällets framväxt, några av de viktigaste marschstegen på den väg som leder fram till dagens komplexa samhällsformationer.

Ett annat viktigt steg i denna marsch markeras av de moderna nationalstaternas framväxt under 1700- och 1800-talen. Med den moderna nationalstatens uppkomst gör samhällen inte bara anspråk på och lägger under sig omfattande territorier, utan också på att själva samhällsbegreppet ska avgränsas i territoriella termer, det vill säga som liktydigt med de geografiska områden som hör till en specifik nationalstat. Ur denna synvinkel kan man utsträcka Benedict Andersons analys av den moderna uppfattningen om nationen som ett slags föreställd gemenskap till att också gälla samhället.² Med industrialiseringen ökade komplexiteten i de samhällen som avgränsade sig som nationalstater under 1800-talet, vilket återspeglade sig i att ord som exempelvis samhällsordning och samhällsmaskineri etablerade sig respektive fördes in i språket. I takt med att de samhällen som omvandlades av industrialismen bands ihop av alltmer komplexa infrastrukturer i fråga om exempelvis förvaltning, transporter och kommunikation blev de också alltmer oöverskådliga.

Denna stegrande komplexitet och oöverskådlighet framskyntade också i de problem som det tidiga – och numera klassiska – sociologiska tänkandet centrerades kring mot slutet av 1800-talet och under det tidiga 1900-talet. Ett sådant problem bestod i att ta reda på *vad* det var som band samman samhällsmedlemmarna och höll ihop den nya samhällsordning som instiftades med

industrialismen. Ferdinand Tönnies och Emile Durkheim bidrog med två av de mest inflytelserika svaren på den frågan med sina distinktioner mellan *Gemeinschaft* (gemenskap eller samfund) och *Gesellschaft* (samhälle eller sammanslutning) respektive mekanisk och solidarisk solidaritet. Båda distinktionerna tar fasta på att mänskliga samhällen historiskt sett har utvecklats till större, alltmer komplexa, differentierade och löst sammanhållna formationer.

I ett samhälle av *Gemeinschaft*-typ binds medlemmarna samman på ett direkt och påtagligt sätt och individen är i allt väsentligt underkastad gruppen, medan relationerna mellan medlemmarna i ett *Gesellschaft*-samhälle har karaktär av kontrakt som upprättas mellan fria individer med egen vilja och egna mål. Med undantag för kontraktssynen på *Gesellschaft*-relationerna sammanfaller detta tämligen väl med Durkheims distinktion mellan mekanisk och organisk solidaritet, samtidigt som han poängterade att det var den samhällsliga arbetsfördelningen som låg till grund för den senare formen av solidaritet. Mekanisk solidaritet bygger på likhet, medan den organiska solidariteten utgår ifrån den olikhet som arbetsdelningen skapar, men är samtidigt beroende av att samhällsmedlemmarna samarbetar med varandra. Samarbetet i det moderna samhället och den solidaritet det vilar på kunde härigenom enligt Durkheim förstås i analogi med nervsystemet i en biologisk organism.

Den övergång från *Gemeinschaft* till *Gesellschaft* som på detta sätt tematiserades av Tönnies och Durkheim – och som motsvaras av en rad dikotomier med vars hjälp olika samhällsteoretiker idealtypiskt har försökt fånga in skillnaderna mellan det moderna samhället och dess föregångare – ger samtidigt uttryck åt hur samhället historiskt sett efterhand alltmer avtecknar sig som något abstrakt, artificiellt eller ett slags föreställd gemenskap. I ljuset av detta går det också att urskilja homogeniserande krafter, både av mer konkret och av tankemässig art, som bidrog till att binda samman den föreställda gemenskap som framstod som hotad av samhällets tilltagande differentiering. Som jag redan framhållit hörde nationen, både som ett sätt att ”tänka sig” samhället och som ram för exempelvis instiftandet av lagar, uppbyggnaden av institutioner och delgivandet av medborgarstatus, till de viktigaste av dessa homogeniserande krafter eller bindemedel. Men ”nationens” likriktning av samhället sträckte sig betydligt längre än så: skriftspråk antog karaktären av officiella nationalspråk, kulturarv avgränsades i nationella termer och till och med tid och rum ”nationaliserades” genom att synkroniseras på nya sätt.

Med det globala tidmätningssystem, *Greenwich Mean Time*, som infördes 1884 och som nation efter nation relativt snabbt anslöt sig till ersattes myllret av Orts- och lokala tider av nationella standard- eller normaltider i de flesta länder, med undantag för dem vars territorier var så omfattande att de sträckte sig över mer än två medianer. De nationella standardtiderna skapade, som Benedict Anderson har påpekat, förutsättningar för och bäddade in samhällsmedlemmarna i en ny känsla av samtidighet. Men standardtidernas samtidighet bidrog inte bara till att stärka känslan av samhörighet i de moderna nationalstaterna, utan också till att styra, kontrollera och samordna rörelserna i alltmer komplexa och överskådliga samhällen med hjälp av en detaljerad och förfinad tids- och rumsdelning.

Under 1800- och 1900-talen tenderade nationalstaten att annektera samhällsbegreppet. Nationalstaten blev, kort sagt, till det grundläggande paradigmet för att – mestadels på ett implicit eller uttalat sätt – avgränsa och definiera samhället. Härigenom framstod inte bara nationen som samhällets naturliga (i betydelsen naturaliserade) form, utan även distinktionen mellan stat och samhälle tenderade att suddas ut. Begreppen stats- och samhällsmedborgare framstod efterhand som identiska och utbytbara med varandra och samhällsbegreppet närmast som liktydigt med begreppet nationalstat.

Parallellt med detta antog samhället en alltmer virtuell karaktär. Att samhället med nationen som bindemedel efterhand framtonade som en föreställd gemenskap är en aspekt av denna virtuella karaktär, som i sin tur sammanhänger med dess ökade komplexitet och överskådlighet. Med denna komplexitet och överskådlighet framstår samhället som något det endast är möjligt att föreställa sig i abstrakt mening – eller, kort sagt, göra sig en bild eller modell av. Detta inkluderar även, som jag berörde i inledningen, att vi tenderar att uppfatta samhället som ett slags rum eller

tillskriva det rumsliga egenskaper. Därför ligger det också nära till hands – inte minst i ljuset av det tidigare resonemanget om samhällsliga och sociala rum – att beteckna samhället som ett virtuellt rum; ett rum som i en grundläggande mening alltid är simulerat och endast skenbart sammanfaller eller överensstämmer med den faktiska verklighet det representerar.

Samhällsrummets eller det sociala rummets virtuella karaktär framträder till viss del ännu tydligare genom den globalisering som numera löser upp en rad av de bindemedel som tidigare gjorde att det framstod som mer eller mindre naturligt att avgränsa samhället i nationella termer. ”Från och med 1800-talets andra decennium, om inte tidigare, fanns ’en modell’ för ’den’ självständiga nationalstaten tillgänglig för efterapning”, skriver Benedict Anderson.³ Det är, kan man säga, denna – i grunden virtuella – modell som den pågående globaliseringen löser upp genom att det på olika sätt blir svårare att begränsa samhället till föreställda nationella gemenskaper. Detta kan också uttryckas som att den differentiering i stat, marknad och civilt samhälle som växte fram parallellt med uppkomsten av industrisamhället och den moderna nationalstaten har blivit svårare att avgränsa inom ramarna för den senare. Uppfattade som samhällsliga sfärer har framför allt marknaden, men även det civila samhället och staten, expanderat utöver eller sprängt de gränser som nationalstatsmodellen stakat ut för dem. Marknaden har sedan lång tid tillbaka, men speciellt efter öststatskommunismens fall, antagit karaktären av ekonomiskt världssystem. Det civila samhället har fått allt starkare transnationell karaktär och global räckvidd i form av sociala nätverk, sammanslutningar och organisationer, till stor del som en följd av utvidgade transport- och resemöjligheter samt nya kommunikationsmöjligheter i form av till exempel internet och olika typer av sociala medier. Också staten, som territorialstat och med tydligast anspråk på att representera en nationell samhällsgemenskap, påverkas av globaliseringen, främst i form av att allt fler politiska frågor ställer krav på överstatligt samarbete och överstatliga överenskommelser som i många fall tunnar ut eller inskränker varje enskild stats suveränitet.

Fritidens spatialisering

Även om globaliseringen både har blivit alltmer påtaglig och omdiskuterad under de allra senaste decennierna är den knappast ett helt nytt fenomen. Arjun Appadurai betecknar 1990-talet som en tröskel till en epok av ”högglobalisering”, då doktriner om öppna marknader och frihandel fick global genomslagskraft, den globala marknadsintegrationen och mellanstatliga kapitalflöden ökade, samtidigt som internet band ihop världen i ett sammanhängande kommunikations- och informationsnät.⁴ Med ”högglobaliseringen” länkas världen samman på ett alltmer påtagligt sätt av flöden och kretslopp av kapital, varor, pengar, information, kunskaper, idéer och inte minst människor som migrerar eller rör sig mellan olika metropoler, menar Appadurai. Troligtvis har denna högglobalisering, framdriven av kombinationen av en expanderande varumarknad och en ny kraftfull kommunikationsteknologi, också ökat hastigheten och intensiteten i diffusionen och utbytet av såväl materiella element som idéer. Men just i form av sådan spridning och sådant utbyte har, om än inte i samma snabba eller intensiva takt, dagens globalisering, förstådd som marknads- och teknologidriven, historiska föregångare och rötter långt tillbaka i historien.

I ljuset av detta ger till och med diffusionen av den moderna nationalstatsmodellen under 1700- och 1800-talen på ett paradoxalt sätt uttryck åt en tidig globaliseringsprocess. Den globala spridningen och etableringen av denna modell byggde på att stater erkände varandras rätt till suveränitet och vissa territorier och härigenom ömsesidigt bekräftade varandra, samtidigt som varje stat hävdade sin suveränitet och slog vakt om sitt territorium. I praktiken kränktes dock rätten till suveränitet för de nationalstater vars gränser drogs upp av västeuropeiska kolonialmakter, vilket kan betraktas som en effekt av en föregående globaliseringsprocess: den europeiska kolonisering av främmande kontinenter som tog fart under 1500-talet. Och i den mån som denna kolonisering legitimerades av kristendomen kan den sägas falla tillbaka på och sammantvinnas med en globaliseringsprocess med rötter ännu längre tillbaka i historien: diffusionen av den kristna religionen och världsbilden.

På motsvarande sätt kan skriftspråket, boktryckarkonsten, vetenskapen, industrialiseringen, den politiska demokratin och en rad andra fenomen betraktas som föregångare till och framstår också i vissa fall som förutsättningar för olika aspekter av den samtida globaliseringen. Härigenom inställer sig, i likhet med vad som är fallet när man reflekterar kring en rad andra samhällsfenomen, frågan om det är berättigat att betrakta globaliseringen som ett nytt fenomen eller inte. Ur denna synvinkel argumenterar exempelvis Appadurai för att det ligger en fara i att betrakta globaliseringen som uttryck för en mer eller mindre kontinuerlig och långsiktig historisk process, eftersom det lätt skymmer sikten för vad som verkligen är nytt med den. Globaliseringen utmanar ”*dessutom en av våra mest kraftfulla metoder för att hantera nya fenomen, nämligen tillflykten till historien*”, skriver Appadurai.⁵

I det senare ligger såväl en insikt om att historiska perspektiv på ett berättigat sätt kan underminera föreställningar om vad som är nya samhällsfenomen som på ett oberättigat sätt kan undergräva tilltron till vad som de facto är nytt. Historien är inget entydigt sanningsvittne i detta avseende och kan visserligen sträva efter att klarlägga det förflutna i linje med Leopold von Rankes berömda programförklaring *wie es eigentlich gewesen ist* (hur det egentligen var) från det tidiga 1800-talet, men i praktiken aldrig leva upp till den. Ätminstone inte med absoluta anspråk på sanning.

Problematiken är densamma om man ser till fritidens uppkomst och etablering som samhällsfenomen och social handlingssfär. Till viss del sammanhänger detta med att fritiden som modernt samhällsfenomen ger uttryck åt ett slags globaliseringsprocess, genom att den – både som tankekonstruktion och praktik – etablerar sig med en påtaglig samtidighet över nationsgränserna i de samhällen som omvandlades av industrialismen under 1800-talet för att därefter anta en mer utpräglad global karaktär under efterföljande sekel. Att datera fritidens uppkomst på ett mer exakt sätt kompliceras dock av att människor i någon mening alltid har haft tillgång till vad som kan betecknas som fri tid. Därmed inte sagt att det alltid har funnits en medvetenhet om eller bestämning av denna tid som fri. Förmodligen växer en sådan medvetenhet fram först i samhällen där

den fria tiden kunde kontrasteras mot en tid som i någon mening var mer bunden, ofri, organiserad eller inrutad. Medvetenheten om – eller själva tanken på – fri tid förutsätter i denna bemärkelse inte bara ett visst mått av samhällelig tidsdelning, varigenom övergången från ett sätt att vara (exempelvis i form av en viss typ av ansträngning) till ett annat (exempelvis vila) markeras, utan också att det förra i någon mening framstår som mindre fritt eller obundet än det senare.

Samtidigt som det är svårt att urskilja i vilken mån föreställningar om fri tid på detta sätt har föregått eller till och med utgjort ett slags grund för det moderna fritidsbegreppet är det lätt att projicera synsätt på det förflutna eller förmoderna som sammanhänger med att det senare begreppet har naturaliserats. Exempelvis öppnar den samtida synen på den fria tiden som liktydig med att man ”kan göra vad man vill” för sådana projektioner, liksom att anakronismer (tidsförväxlingar) som härrör från användningen av det moderna fritidsbegreppet smyger sig in i tänkandet om den samhälleliga tidsdelningen i det förflutna. Ur denna synvinkel framstår det även som tveksamt om det föreligger något egentligt brott mellan det förflutna och det samtida som kan förstås i termer av en övergång från föreställningar om fri tid till fritid och som i grova drag sammanfaller med ett slags förmodern respektive modern uppfattning om den fria tiden. Som konsekvenser av en samhällelig tidsdelning är det alltså möjligt att båda uppfattningarna härrör från eller i varje fall medvetandegörs eller aktualiseras vid ungefär samma tid.

Allt tal om fri tid och fritid utgår ifrån *relationella* eller *oppositionella* bestämningar, det vill säga som begrepp är det endast möjligt att definiera dem i relation till eller som motsatser till någonting annat. Arbete framstår givetvis som huvudkandidat till en sådan motsats i båda fallen och framträder också i ett historiskt perspektiv som konstituerande för eller den grund som det moderna fritidsbegreppet vilar på. Men fritid är i denna mening inte motsatsen till arbete utan till *arbets*tid. Den moderna fritiden konstitueras av industrialiseringen och att lönearbete med reglerade arbetstider blir till den dominerande och den vanligaste – för att inte säga naturliga – formen av arbete. Ur denna synvinkel är industrisamhället den första samhällsformation som *avgränsar* den fria tiden på ett tydligt sätt gentemot den tid människor arbetar, men endast i form av *betalt* arbete.

Den tidsdelning som på detta sätt infördes med industrisamhället kan betraktas som grunden till den moderna fritiden. Det är dock fråga om en grund som avgränsar den på ett vagt sätt. Eftersom tidsdelningens primära syfte var att sätta ramar för och mäta arbetstidens värde i pengar framstår den fria tiden närmast som en restkategori i förhållande till lönearbetet – eller som det som ”blev över” när gränserna för den betalda arbetstiden stakades ut. Med denna tidsdelning var gränserna för vad som hörde till den betalda arbetstiden tydliga, medan den fria tiden avtecknade sig som en brokig samling av *allt* som inte hörde till lönearbetet.

Som negation av lönearbetet kunde i princip all tid som inte var arbetstid räknas till den fria tiden, inklusive oavlönat arbete i form av exempelvis självförsörjning och hushållsarbete. Med den tidsdelning som utgick från lönearbetet kan man säga att *gränserna* för den fria tiden hade stakats ut på ett indirekt och rudimentärt sätt, men att dess *form* och *innehåll* lämnats öppna – eller att den fria tiden ännu inte antagit karaktären av fritid i modern betydelse.

Med industrisamhällets tidsdelning som grund kan fritiden betraktas som en modern uppfinning som successivt finner sin form och sitt innehåll under 1800-talet. Formandet av fritiden framstår ur denna synvinkel som en komplex historisk process, där staten, marknaden och det civila samhället på olika sätt bidrar till att omforma den fria tiden till fritid, inte minst genom det sätt på vilket tidsdelningen i industrisamhället spatialiseras, det vill säga förrumsligas eller rumsliggörs.

Rumsliggörandet av den fria tiden, varigenom den tilldelades specifika fysiska rum och platser, bidrog på detta sätt till att forma den moderna uppfattningen om fritiden och fylla den med olika typer av innehåll. Med frigörelsen från de sista resterna av absolutistiska statsklick i Europa, vilket sammanfaller med industrialismens segertåg och det borgerliga samhällets framväxt, differentierades också staten, marknaden och det civila samhället alltmer ut som separata, men trots allt på olika sätt sammanhängande, samhälls- och sociala handlingssfärer. Härigenom är det knappast möjligt att

förstå forrådet eller konstruktionen av den moderna fritiden, inklusive dess spatialisering, som *ett* enhetligt eller sammanhållet samhällsprojekt. Denna konstruktion framstår snarare som resultatet av såväl samspelet och bryggorna som motsättningarna och konflikterna mellan initiativ med förankring i antingen staten, marknaden eller det civila samhället.

Lite förenklat kan man säga att fritiden under 1800-talet formades på olika sätt och fylldes med olika innehåll inom dessa samhällsfärer, vilket också återspeglade sig i de lokaliteter eller platser den gjorde anspråk på eller tilldelades, det vill säga det sätt på vilket den försumsligades. Ser man till det svenska samhället kan resultaten av denna formering på ett symboliskt sätt illustreras med några av de större byggnader som uppfördes eller invigdes i Stockholm under de första decennierna av det efterföljande seklet och drog till sig stor uppmärksamhet i samtiden: Folkets Hus på Barnhusgatan som invigdes 1901, Stockholms stadion som var färdigbyggd till de Olympiska spelen 1912, varuhuset Nordiska Kompaniet (NK) som stod klart tre år senare (1915) och Stockholms stadsbibliotek som invigdes 1928. Samtliga dessa byggnader utgjorde prestige- och symboltyngda nytillskott i den fritidstopografi som konsoliderades under de första decennierna av 1900-talet.

Stockholms Folkets Hus markerade den expanderande folkets hus- och folkparksrörelsens ankomst till huvudstaden, med fast förankring i det civila samhället, som en del av arbetarrörelsen och med ambition att organisera arbetarklassens fritid och fylla den med meningsfulla aktiviteter. Invigningen av de Olympiska spelen 1912 på nybyggda Stockholms stadion kan inte bara betraktas som det definitiva genombrottet för idrotten som publikattraktion och mediefenomen, utan också som ett prestigefyllt steg i den moderna idrottsrörelsens frammarsch i Sverige. Öppnandet av NK-varuhuset tre år senare, det dittills mest fashionabla och modernaste varuhuset i Sverige, kan på motsvarande sätt betraktas som en prestigefylld markering av varukonsumtionens ökade betydelse och omvandling till ett fritidsnöje eller ett tidsfördriv i sig. Med 1928 års invigning av Stockholms stadsbibliotek, som kan betraktas som prototypen för det allmänna folkbiblioteket i Sverige med representativa arkitektoniska anspråk på att prägla den omgivande stadsmiljön, vidgades på ett väsentligt och tillika prestigemässigt sätt den breda huvudstadsallmänhetens möjligheter till läsande på fritiden.

Samtidigt som dessa byggnader på ett prestigeladdat sätt skrev in sig i det tidiga 1900-talets fritidstopografi kan de betraktas som materiella manifestationer av tanke- och idémässiga huvudspår som plöjts upp, samt praktiker som etablerat sig, i den fritidsterräng eller det fritidslandskap som tog form under det föregående seklet. Som materiella manifestationer av sådana huvudspår framtonade vissa av byggnaderna också som förverkligandet av sociala visioner med förankring i det tänkande om demokrati, medborgarskap, jämlikhet, bildning och fysisk fostran som utvecklades i upplysningstidens kölvatten och fick en påtaglig politisk laddning av franska revolutionen 1789.

Det var också i huvudsak under 1800-talet som utformandet av den framväxande fritidsterrängen blev till en fråga om fostran och kopplades samman med idéströmningar om bildning och omsorg om kroppen, liksom nya politiska strömningar och rörelser. Den nya terräng som öppnade sig med den fria tidens spatialisering och omvandling till fritid i modern mening annekterades på detta sätt av en rad intressenter med skiftande motiv, politiska och idémässiga övertygelser, samtidigt som den efterhand framstod som alltmer lukrativ ur kommersiell synvinkel eller som en del av varumarknaden.

Fritidssocialisationens topografi

Den nya samhällsterräng som öppnade sig med fritidens spatialisering under 1800-talet betraktades både som en möjlighet och ett hot, speciellt när den kopplades till frågan om barns och ungdomars fostran. Idé- och tankemässigt var den senare frågan dessutom på många sätt sammankopplad med mer generella samhällsfrågor, vilket inte minst framgår av att en rad inflytelserika samhällsteoretiker från och med den andra hälften av 1700-talet, som exempelvis Jean-Jacques Rousseau, Herbert Spencer och Durkheim, också – uttryckt med en anakronism – framstår som grundläggare av det moderna socialisationsteoretiska tänkandet.

På detta sätt slog Rousseaus berömda inledningsstrof *L'homme est né libre, et partout il est dans les fers* (Människan föds fri, men överallt är hon i bojor) i *Contrat Social* (Samhällsfördraget) från 1762, som kan betraktas som hans samhällsteoretiska huvudarbete, an ett ackord som öppnade för en friare syn på fostran och genljöd i en rad inflytelserika pläderingar för vad som utgjorde god uppfostran under efterföljande sekel.⁶ Rousseau hörde också till dem som förde in odlingsmetaforer i diskursen om fostran, bland annat genom att direkt jämföra odlingen av växter med uppfostran av människor i sin uppfostringsroman *Émile*, vilket fördes vidare och under 1800-talet utmynnade i vad som närmast kan beskrivas som ett allmänt vedertaget synsätt och en allmänt vedertagen terminologi. Detta återspeglade sig också i Herbert Spencers huvudarbete om fostran, *Education: Intellectual, Moral, and Physical*, som publicerades närmare hundra år (1861) efter Rousseaus *Samhällsfördraget* och *Émile*, vars idéer det på många sätt anknöt till, men samtidigt framtonar som ett av de första teoretiska verken där den fria tiden på ett mer explicit sätt tematiseras i termer av själens, kroppens och moralens odling.

Spencers verk om fostran, som översattes till svenska under titeln *Uppfostran i intellektuellt, moraliskt och fysiskt afseende* 1883 och kom ut i ytterligare en upplaga 1890, gav även en – om än indirekt – bild av de intressen som bidragit till att forma den fria tidens samhällsterräng under 1800-talet, liksom motsättningarna mellan dem. En sådan motsättning framtonar i hans plädering för en naturlig och fri fostran i Rousseaus anda och polemik gentemot mer auktoritära och disciplinerande samtida synsätt på barns och ungdomars uppfostran. En annan motsättning återspeglade sig i hans argumentation för att *"skön konst, vitterhet och allt det som utgör civilisationens blomma"* bör *"upptaga de lediga stunderna af uppfostrans tid"*, samtidigt som han varnade för den pendling på *"det kommersiella området"* som *"störtar modets slafvar"* från en ytterlighet till en annan.⁷ Dessutom argumenterade han på ett mer direkt sätt för att det var nödvändigt att överbrygga skillnaderna mellan mental och fysisk fostran genom att slå fast att *"kropp och själ måste båda tillgodoses och hela varelsen utvecklas"*.⁸

I likhet med Rousseau grundade Spencer sina pläderingar för friare uppfostringsmetoder på övertygelsen om att dessa kunde anpassas efter barns naturliga mentala och kroppsliga utveckling. Detta var också utgångspunkten för en rad pedagoger och didaktiker som i motsats till Rousseau och Spencer omsatte sina idéer om fostran i nya praktiska verksamheter, som Johan Christoph Friedrich GutsMuths, Friedrich Ludwig Jahn och Johann Heinrich Pestalozzi. I skriften *Gymnastik für die Jugend* (Gymnastik för ungdomen) som publicerades 1793 lade GutsMuths grunden till den moderna gymnastiken, på ett sätt som senare utvecklades av Jahn till vad som blev allmänt bekant som *Die Deutsche Turnkunst* (Den tyska gymnastikkonsten), medan Pestalozzi startade en rad olika uppfostringsinstitut i Schweiz som framför allt syftade till att ge barn från de fattigaste samhällsskikten en allsidig själslig och kroppslig fostran enligt den så kallade elementarmetod som han utvecklade.

Samtliga dessa pionjärer ifråga om fysisk fostran som en form av gymnastik och kroppsrörelser betraktade den i grunden som ett slags kroppslig motsvarighet till det samtida bildningsideal som tog form i Tyskland och som framför allt Wilhelm von Humboldt gick i bräschen för i början av 1800-talet. Detta återspeglade sig också i den svenska Linggymnastiken, vars samtida skapare Per Henrik Ling utsågs till föreståndare för det Kungliga Gymnastiska Centralinstitutet som inrättades i Stockholm 1813 på förslag av föregående års Uppfostringskommitté och inte minst i egenskap av skald och författare förenade det borgerliga samhällets bildningsideal med tankar på ett slags fulländning av kroppen.

Trots – eller snarare på grund av – att den moderna gymnastiken snabbt betraktades som ett viktigt inslag i medborgarfostran skrev den inte in sig på ett tydligt sätt i den fria tidsterräng som tog form under 1800-talet: gymnastikplatser och -salar, liksom deras rekvisita, integrerades i första hand i dåtidens skol- och formella undervisningsmiljöer. Gymnastik var också ett enskilt, om än litet, ämne när den svenska folkskolestadgan trädde i kraft 1842 och skolan övertog arbetets plats som motpol till den fria tiden för barnen i de åldrar som omfattades av skolplikten.

I denna mening drog 1800-talets vidgade statliga intresse för och engagemang i utbildning och fysisk fostran upp nya gränser i den terräng som avtecknade sig som barns och ungdomars fritidslandskap. Både det som med dåtidens språkbruk kunde beskrivas som själens och kroppens odling hade visserligen karaktär av folkrörelse, vilket skulle tydliggöras under seklets andra hälft av folkbildnings- och idrottsrörelsens framväxt, men med statens ökade engagemang för denna odling, som blir påtagligt i Sverige när det kungliga enväldet ersätts av ett friare statskick 1809, drogs också nya gränser upp i den fria tidens samhällsliga terräng. Genom att gymnastiken integrerades i statens obligatoriska medborgarfostran och bokstavligen bereddes plats i skolundervisningen var det följaktligen svårt att kategorisera den som en del av den *fria* tidens topografi eller infrastruktur.

Mot slutet av 1800-talet framstod också gymnastiken i sig som en mindre fri, mer bunden och exercisartad form av kroppsaktivitet än den moderna idrotten. Den moderna idrottsrörelsen detroniserade (avsatte) i denna bemärkelse gymnastiken som dominerande kroppsutövningsform på samma sätt som den senare mot slutet av föregående sekel detroniserat, men också till viss del byggt vidare på, den aristokratiska kroppsövningstradition som benämndes exercitier (med samma etymologiska rötter som ordet exercis).

Vid sekelskiftet 1900 var gymnastiken accepterad som ett inslag i barns och ungdomars fysiska fostran, medan den moderna idrotten som var på stark frammarsch fortfarande betraktades med skepsis, både av dem som företrädde ett klassiskt bildningsideal och av gymnastikens förespråkare, till vilka då också kunde räknas myndigheter och sociala rörelser som engagerade sig i folkhälsoarbete och friluftaktiviteter. Med de senare, men med rötter i en utveckling som påbörjades redan under romantiken, skrev även naturen på ett allt tydligare sätt in sig som ett specifikt *topos* eller en specifik plats i den fritids- och socialisationstopografi som tog form under övergången från det nittonde till det tjugonde århundradet.

I Sverige var det dock framväxten av de stora folkrörelserna som mer än något annat bidrog till att omvandla fritids- och socialisationstopografien under denna övergång. Omvandlingen var komplex och färgad av såväl gemensamma intressen som motsättningar och konflikter mellan dåtidens nya folkrörelser. Arbetar-, nykterhets-, frikyrko- och idrottsrörelsen annekterade i denna mening inte bara nya landområden och stakade ut nya gränser i den samhällsliga fritidsterrängen utan stred också om dem, såväl inbördes som i förhållande till staten och marknaden. Samtidigt antog deras organisationsformer, verksamheter och praktiker, som Göran Sidebäck har framhållit, karaktär av ett slags mot- eller alternativ fostran i förhållande till den medborgarfostran, inklusive skolplikt, som sanktionerades av statsmakten och den terräng i fritidslandskapet som annekterades av varumarknaden, inklusive nöjes- och underhållningsindustrin.⁹

När den flora av barn- och ungdomsavdelningar som var knutna till de nya folkrörelserna efterhand kompletterades med dem som hörde till bonderörelsen antog inte bara föreningsmodellen karaktär av civilsamhällets sätt att organisera och fostra barn och ungdomar, utan markerade också på ett tydligare sätt än tidigare dess gränser gentemot staten och marknaden. Den ideella föreningsbildningen, som utvecklades med den utvidgade föreningsfriheten i det borgerliga samhället efter att det kungliga enväldet bröts 1809, framstod fortfarande som en ny organisationsform under övergången från det nittonde till det tjugonde århundradet. Som sådan fungerade den också som en brygga mellan de olika folkrörelserna, inte minst genom att den utgjorde en gemensam organisations- och verksamhetsform för de folkrörelser som lade tonvikten vid barns och ungdomars intellektuella eller mentala respektive fysiska fostran. *Föreningslivet* framtonade härigenom, trots de

inbördes skillnaderna, som en ny enhet i fritidssocialisationens topografi, samtidigt som det bidrog till att forma den.

Med föreningslivets etablering som en ny progressiv kraft i den samhälleliga fritidssocialisationen grundlades också bryggor mellan det civila samhället och staten. Statens stöd till föreningslivet, som successivt utvidgades från och med början av 1900-talet, markerade att statens intresse för medborgarfostran, som stegrats ända sedan 1809 års statskupp, alltmer sammanföll med föreningslivets ambitioner att fostra barn och ungdomar. Efter sekelskiftet 1900 började staten och det civila samhället gemensamt forma, annektera platser och staka ut gränser i fritidslandskapet.

Samtidigt som samhällelig fostran alltmer blev till ett gemensamt uppdrag för staten och civilsamhället överbryggades till viss del skillnaderna mellan intellektuell och fysisk fostran av de nya tankeströmningar och den form av expertkunskap som betecknades som karaktärskunskap, karaktärsuppföstran eller karaktärsdaning. Denna utgick framför allt ifrån nya rön inom den expanderande utvecklingspsykologin och den *Jugendcharakterkunde* som utvecklades av såväl nya professionella som frivilliga ungdomsledare och pedagoger i Tyskland. Karaktärskunskapen gav uttryck åt samma helhetssyn på fostran som Spencer tidigare markerat genom att i princip tillmäta själens, kroppens och moralens odling samma vikt, men med starkare betoning på samspelet och likheterna mellan en sund själslig och kroppslig utveckling under barndomen och ungdomsåren.

Karaktärsbegreppets intåg i tankeutbytet och talet om fostran sammanföll dessutom med ett vetenskapliggörande av den. Mer än något annat återopade sig den allmänna karaktärskunskapen, samtidigt som den lutade sig emot och förde vidare traditionella föreställningar om exempelvis bildning och dygd, på nya medicinska, utvecklingspsykologiska eller pedagogiska rön. Med dessa anspråk på vetenskaplig legitimitet, som retrospektivt både framstår som berättigade i vissa sammanhang och oberättigade i andra, kunde den allmänna karaktärskunskapen också återopas för att legitimera såväl politiska åtgärder som ideella initiativ inom den expanderande fritidsterrängen.

Det var också till stor del tack vare att idrotten accepterades som en karaktärsdanande form av kroppsutövning som den under 1930- och 40-talen på ett alltmer tydligt sätt inordnades i den terräng som staten och civilsamhället avgränsade gentemot marknaden i fritidssocialisationens topografi. Till detta bidrog även att det som tidigare hade betecknats som själens och kroppens odling anpassades efter nya vetenskapliga metoder i form av exempelvis de intelligenstest och längd- och vikttabeller som infördes i skolorna för att fastställa vilka barn och ungdomar som följde den begåvningsmässiga och fysiska normalutvecklingen och vilka som avvek från den. En sådan kvantitativ bestämning av själs- och kroppsformågor passade tävlingsidrotten bättre än den odlingsmetafor som tidigare använts för att beskriva dessa förmågors potential och utveckling, men som fortfarande var invävd i den så kallade karaktärskunskapen.

Statsmakten tog vid den här tiden allt större ansvar för barns och ungdomars fostran, vilket framför allt markerades av tillsättningen av Befolkningskommissionen 1935 och Ungdomsvårdskommittén 1939, vars riktlinjer gav uttryck åt ambitionen att bygga upp en sammanhållen och stark barn-, ungdoms- och familjepolitik, som också inkluderade fritiden. Själva titlarna på Ungdomskommitténs betänkanden *Stöd åt ungdomens föreningsliv*, *Ungdomen och nöjeslivet* och *Ungdomens fritidsverksamhet*, som lades fram kring mitten av 1940-talet, ger en koncis bild av de problem som kommissionen brottades med och de förslag på lösningar av dem som den förespråkade.¹⁰ Lösningarna bestod framför allt i att konsolidera och utvidga det statliga stödet till föreningslivet och motarbeta det som allmänt betecknades som ungdomens nöjeslystnad, samt att staten i samarbete med det civila samhället utvidgade och fördjupade sitt ansvar för ungdomars fostran på fritiden. Tillsammans med den statliga skolutredning som tillsattes 1940 och den efterföljande tillsättningen av 1946 års skolkommision markerade Ungdomsvårdskommitténs betänkanden härigenom också att ungdomspolitik i stort sett uppfattades som liktydig med utbildnings- och fritidspolitik.

Samtidigt som skolan var fritidens motpol framskyntar det tydligt i de skolpolitiska och ungdomspolitikens betänkanden med fokus på fritiden som presenterades under 1940-talet att skol- och fritidspolitik syftade till att komplettera varandra. I både 1940 års skolutredning och 1946 års skolkommision argumenterade man exempelvis för att skolan borde ta ett större ansvar än

tidigare för barns och ungdomars karaktärs- och personlighetsutveckling.¹¹ Den förra betonade dessutom vikten av att betrakta fysisk fostran som en del av barns och ungdomars karaktärsdanning och lyfte på olika sätt fram de positiva personlighetsegenskaper och sociala förmågor denna fostran främjade.

Ungdomspolitikens topografi

När Ungdomsvårdskommittén avslutade sitt arbete 1951 hade den inte bara lagt fram en rad förslag som skulle omsättas i politiska beslut och muta in nya landområden och dra upp nya gränser i fritidssocialisationens topografi, utan också gett den statliga ungdomspolitikerna en tydligare identitet och en helt annan tyngd än tidigare. I linje med detta tydliggjorde även kommitténs arbete vilka territorier som hörde till eller som det statliga och det civilsamhälleliga samarbetet gjorde anspråk på och vilka som hörde till marknadskrafterna i det samtida fritidslandskapet. Men båda sidorna skulle flytta fram sina positioner under de närmaste åren: ungdomspolitikerna, som på ett allt tydligare sätt framtonade som en allians mellan staten och civilsamhället, med hjälp av politiska beslut, lagstiftning och administrativa åtgärder och marknaden med hjälp av den ekonomiska tillväxten och den ökade köpkraft som även ungdomarna fick del av.

Till de sociala gränser som tydliggjordes, om än inte instiftades, med Ungdomsvårdskommitténs arbete och förslag hörde skiljelinjen mellan de ungdomar som var respektive inte var medlemmar i eller anslutna till föreningslivet. Som Ungdomsvårdskommittén uttryckte det i sitt betänkande *Stöd åt ungdomens föreningsliv* vilade denna distinktion till stor del på den statliga ungdomspolitikerna och ungdomsorganisationernas övertygelse om att föreningslivet fungerade som "ett skydd mot skadliga inflytelser och frestelser" under ungdomsåren.¹² Jag har i ett annat sammanhang pekat på hur denna indelning i föreningsungdom respektive föreningslös ungdom låg till grund för vad som kan betecknas som den moderna ungdoms- och fritidspolitikens frälsningslära, genom att den utmynnade i en retorik som starkt påminde – och i den mån den fortfarande inte är överspelad: påminner – om kristendomens distinktion mellan frälsta och ofrälsta människor.¹³ Med grund i en liknande konverteringssyn som inom kristendomen befäste den också under lång tid sin ställning som patentrösning på olika typer av ungdomsproblem: lösningen bestod i att omvända föreningslösa ungdomar till föreningsungdomar, det vill säga att slussa in dem i föreningslivet.

Spinner man vidare på denna analogi kan man säga att platserna i den terräng som annekterades av eller med stöd av den statliga ungdoms- och fritidspolitikerna efter andra världskriget, i form av exempelvis föreningslokaler och idrottsanläggningar, antog karaktär av kyrkobyggnader i fritidslandskapet. Med detta antog också föreningsmedlemskapet karaktär av moraliskt ställningstagande och bidrog till att staka ut och befästa skiljelinjen mellan vad som hörde till *the bright* respektive *dark side* av den terräng ungdomar vistades i på fritiden. Det ljus som lyste upp den ljusa sidan och kastade sin skugga över den mörka var dock i allt väsentligt detsamma som förr, förankrat i visioner som burits upp av begrepp som fostran, själens och kroppens odling, bildning och karaktärsdanning. Också den mörka sidan hade samma grundkaraktär som förr, även om den från och med 1950- och 60-talen karakteriserades med hjälp av andra begrepp än tidigare, som exempelvis kommersialism, tonårsmarknad, mass-, tonårs- och ungdomskultur.

Skiljelinjen mellan den ljusa och den mörka sidan var dock långt ifrån vattentät i den samtida fritidsterrängen. Vissa delar av terrängen skiftade färg till nyanser av grått eller framstod bokstavligen som gråzoner mellan det ljusa och det mörka. Förutom att skiljelinjen grumlades av att barn och ungdomar rörde sig från den ena till den andra sidan, var det i många fall svårt att särskilja de fostrande respektive underhållande eller nöjesbaserade inslagen i olika typer av fritidsverksamheter eller -aktiviteter från varandra på ett mer entydigt vis. Dessutom öppnades nya, eller utvidgades redan befintliga, gråzoner mellan den ljusa och den mörka sidan genom vissa av de åtgärder som beslutades eller sanktionerades av statsmakten och de initiativ som togs av olika ungdomsorganisationer för att värva ungdomar till eller slussa in dem i föreningslivet.

Det senare kan exemplifieras med fritidsgårdarnas etablering i fritidslandskapet och kraftiga utbyggnad under 1960- och 70-talen. Ända sedan denna etablering påbörjades har fritidsgårdarna

framstått som omstridda platser och haft karaktär av det som Doreen Massey i en mer abstrakt mening betecknar som *contested spaces*, ett slags omstridda rumsligheter eller dimensioner i det sociala livet, samtidigt som deras syfte har varit att bereda plats åt den föreningslösa ungdomen, i vissa, men långt ifrån alla, fall med ambitionen att slussa in dem i föreningslivet.¹⁴

Som framgår av bidragen till Ungdomsstyrelsens antologi *Mötesplatser för unga* har fritidsgårdarna, förutom att fungera som ett slags reservat för den föreningslösa ungdomen, historiskt sett framför allt debatterats i termer av förebyggande och främjande insatser och åtgärder inom det ungdoms- och fritidspolitiska området.¹⁵ Härigenom har de också till stor del placerats i den samhälleliga sfär där ungdomspolitiken sammanfaller med eller övergår i en mer generell socialpolitik och, om inte annat, tilldelats en defensiv roll som ett sätt att hålla vissa ungdomar borta från de allra mörkaste sidorna av fritidsterrängen i form av exempelvis kriminalitet och drogmissbruk.

Den gråzon som markerades i fritidsterrängen av fritidsgårdarnas utbyggnad under 1960- och 70-talen invaderades också av allt fler yrkesgrupper i takt med att statsmakten, inklusive regionala och kommunala politiska organ och förvaltningar, alltmer engagerade sig i och utvidgade sitt ansvar för ungdomars fritid. Under samma period skapade det statliga, inklusive regionala och kommunala, stödet till ungdomsorganisationerna förutsättningar för att alltmer av deras arbete professionaliserades och att de kunde anställa fler ledare, instruktörer och administratörer än tidigare. Parallellt med detta delades ansvaret för fritidsterrängen med stöd av statliga initiativ alltmer upp på regional och kommunal nivå mellan fritids-, kultur- och den sociala sektorn.

Denna sektorsindelning, som stakade ut och markerade nya gränser i fritidslandskapet, kan i huvudsak betraktas som en effekt av att statsmakten från och med 1970-talet på ett tydligare sätt än tidigare definierade ansvaret för fritids-, kultur- och socialpolitiken. Organiseringen av dessa sektorer, som antog karaktär av samhällssektorer i takt med att civilsamhällets organisationer anpassade sig till den, var på många sätt godtycklig, inte minst ur synvinkeln att den splittrade det politiska ansvaret för fritiden och bidrog till att göra dess gränser mer otydliga. Denna otydlighet återspeglade sig även i de roller och det ansvar som de professionella fritidsledare, -pedagoger och fältassistenter tilldelades som i allt större antal efterhand placerades ut i och intog sina positioner eller rörde sig i den samhälleliga fritidsterrängen.

Å andra sidan bidrog sektorsindelningen i sig till att förtydliga gränserna för vad som politiskt och förvaltningsmässigt hörde till fritidssocialisationens topografi. Det är också först med avseende på 1970-talet och framåt i tiden som det i egentlig mening är berättigat att använda ordet socialisation utan att göra sig skyldig till en anakronism. Att ordet, som hörde till sociologins vokabulär, trängde undan ordet fostran, till att börja med bland experter på barns och ungdomars utveckling och i statliga utredningar för att så småningom infogas i vardagsspråket, markerade dels samhälls- och beteendevetenskapens ökade inflytande över diskursen om ungdom, dels en ”mjukare” och mer neutral, i betydelsen mindre värdeladdad, syn på den process varigenom människan formas till samhällsvarelse. I linje med det senare öppnade socialisationsbegreppet dessutom för att i princip allt, inte bara det som var önskvärt ur samhällelig eller fostrande synvinkel, på olika sätt tillskrevs – positiv eller negativ – betydelse för barns och ungdomars psykologiska och sociala utveckling. Härigenom banade socialisationsbegreppet bland annat väg för att rikta uppmärksamheten mot de informella aspekterna av barns och ungdomars samhällsblivande och inte minst den betydelse medierna och konsumtionsmarknaden hade i det sammanhanget.

Med fokus på informella socialisations- och läroprocesser upptäckte ungdoms- och fritidsforskare och pedagoger under 1970- och 80-talen nya, dittills utforskade eller negligerade, landområden inte bara i fritidsterrängen utan också i skolans värld. Pedagoger grävde fram en *dold läroplan* under skolans officiella läroplan och pekade ut nya *ovanliga läroprocesser* som ungdomar var involverade i och *frizoner* de tillskansade sig, både i skolan och på fritiden, samtidigt som ungdomsforskare blickade in i olika ungdoms-, sub- och motkulturers inre liv och tolkade deras symboler och uttryck på nya sätt.¹⁶

Dessa inblickar i den informella socialisationsterrängen bekräftade att barn och ungdomar inte bara fostrades av vuxna och samhället utan också fostrade sig själva, i många fall dessutom på ett sätt som bättre svarade mot deras behov och livsvillkor än den fostran som vuxensamhället svarade för. Ur denna synvinkel framstod den informella socialisationsterrängen även som ett mer eller mindre nödvändigt manövreringsutrymme för att ungdomar skulle kunna orientera sig, eller bryta ny mark, i de postindustriella samhällen som förändrades i allt snabbare takt och där vuxna ofta hamnade på efterkälken när det gällde att anpassa sig till eller tillgodogöra sig det nya.

I takt med att 1980- och 90-talen lämnade industrisamhället bakom sig och apologeter för postmodernismen förpassade moderniteten till det förflutna, arbetade också tiden mot den statliga ungdoms- och fritidspolitik som sjösatts efter andra världskriget och i samarbete med det civila samhället utvidgat sina befintliga och mutat in nya landområden i fritidens terräng. Med det sena 1900-talets stigande ungdomsarbetslöshet, som efterhand avtecknade sig som ett strukturellt snarare än konjunkturbetingat problem, höjdes alltfler röster för att den statliga ungdomspolitikens fokus på fritiden var alltför snäv och förutom kraftfulla åtgärder för att underlätta ungdomars inträde på arbetsmarknaden även borde breddas till ett ansvar för deras totala livssituation. I linje med detta försköts statsmaktens ambitioner att samordna skolan med fritidssektorn, på det sätt som förordades i 1970-talets Barnstuge- och SIA-utredningar, till att underlätta ungdomars övergång från skolan till arbetslivet, vilket bland annat markerades av att det inrättades kommunala planeringsråd för samverkan mellan skola och arbetsliv, samt de SYO-funktionärer och SSA-sekreterare som trädde in som nya yrkesgrupper i skolans värld.¹⁷ I takt med att millenniumskiftet 2000 närmade blev statsmaktens ambitioner att utvidga ungdomspolitik, med motiveringen att den borde bygga på en *"helhetsyn på ungdomars situation"*, alltmer tydliga och utmynnade så småningom i en definition av den som *"ett sektorsövergripande politikområde som berör såväl arbetsmarknadspolitik som utbildnings-, kultur- och socialpolitik"*.¹⁸

Det är värt att notera att fritidspolitiken inte, i varje fall inte explicit, innefattades i denna ambition att vidga ungdomspolitik, inklusive dess topografi, från statsmaktens sida i propositionen *På ungdomars villkor* som lades fram 1998/99 och citatet ovan är hämtat ifrån. Detta kan dels förklaras av att fritiden traditionellt sett haft en svag ställning som självständigt politikområde på nationell statlig nivå och att ansvaret för den i huvudsak delegerats till regional och kommunal nivå, dels av att det mot bakgrund av ungdomspolitikens tidigare inriktning framstod som så självklart att också fritidssektorn hörde till dess ansvarsområden att detta inte ens behövde omnämnas i propositionstexten. Men oavsett vilken bäring dessa förklaringar har, så markerade övergången till det tredje millenniet att fritidens terräng mist sin ställning som den nationellt statliga ungdomspolitikens primära landområde och ambitionen att utvidga detta område till det samhälleliga rummet i sin helhet.

Tvetydigheter i samtidens fritidsrum

Parallellt med ambitionen att vidga den statliga ungdomspolitikens territorium avtecknade sig dessutom såväl fritidsterrängens yttre som inre gränser som alltmer grumliga och möjliga att överskrida. Det gällde inte minst de gränser som den statliga ungdomspolitikens tidigare bidragit till att staka ut och etablera tillsammans med civilsamhällets organisationer och som i allt väsentligt vilade på vad Sheri Berman har betecknat som politikens primat (företräde) i förhållande till marknaden.¹⁹ Inom ungdoms- och fritidspolitikerna – liksom angränsande eller överlappande politikområden som utbildnings- och kulturpolitiken – markerades detta primat av att marknadens intressen pressades tillbaka av alliansen mellan staten och det civila samhället. Samtidigt som denna allians givetvis var beroende av brett politiskt stöd bars den även upp ideologiskt, rättsligt, förvaltningsmässigt och ekonomiskt. Som gränsposter gentemot marknaden sviktade samtliga dessa led mot slutet av det tjugonde århundradet med den politiska konsensus som bredde ut sig om nödvändigheten att bromsa den offentliga sektorns kostnader och det marknadsbaserade ekonomiska tänkande som fördes in i statsförvaltningen i form av *new public management* (NPM). Med detta öppnades även dörrarna för att utsätta offentliga verksamheter för konkurrens från privata entreprenörer och att den medborgarsyn som den offentliga sektorn vilade på alltmer övergick i en kundsyn, vilket i kombination med en rad andra förändringar som markerade eller kunde uppfattas som tecken på ett politiskt systemskifte bidrog till att göra skiljelinjen mellan stat och marknad mer diffus.

Till detta bidrog också idrottens successiva kommersialisering och professionalisering. Så länge idrotten dominerades av amatörideal och idealitet, vilket med några få undantag som exempelvis den professionella boxningen var fallet i Sverige, placerade den sig i huvudsak inom ramarna för den terräng i fritidslandskapet som gemensamt hade stakats ut av staten och det civila samhället. Denna terräng bröts i sig upp av nya strömningar ifråga om motion, frisk- och kroppsvård, som i form av exempelvis jogging, jympa och aerobics gränsade både till etablerade former av idrott och gymnastik, men i likhet med en rad av de nya och överlag upplevelseinriktade sporter som introducerades mot slutet av det tjugonde århundradet balanserade på gränsen mellan förenings- och marknadsrelaterade aktiviteter.

Idrottens kommersialisering, liksom nya strömningar och trender ifråga om fritidsaktiviteter, tenderade härigenom, parallellt med och understödda av den tilltagande medialisering av samhället som markerades av introduktionen av digitala medier och den så kallade it-revolutionen, att lösa upp det ideologiska kitt som distinktionen mellan fostran och tidsfördriv i form av nöjen eller underhållning utgjorde för alliansen mellan staten och det civila samhället mot marknaden. Historiskt sett har denna distinktion, som under 1900-talet framför allt markerades av att fostran ställdes mot vad som exempelvis beskrevs som *ungdomens nöjeslystnad*, *skräpkulturen*, *kommersialismen* eller *ungdomskulturen*, knappast någonsin framstått som helt otvetydig, men inte minst upprätthållits av topografiska skiljelinjer mellan vilka platser i den samhälleliga fritidsterrängen som var avsedda för fostran respektive nöjen.

Tvetydigheten i distinktionen kan till stor del betraktas som oundviklig och återspeglar sig sedan lång tid tillbaka såväl i synen på fostran som på idrotten. Redan i mitten 1800-talet pläderade exempelvis Spencer för att det ”asketiska elementet” borde tonas ned i uppfostran och att den skulle göras mer ”roande” och ”underhållande”, samtidigt som han dömde ut tidsfördriv och nöjen i form av ”begäret efter grannlåt” eller ”det förhärskande modet”.²⁰ Samma tvetydighet återspeglar sig i acceptansen av den moderna idrotten som fostrande och dess inlemmande i den samhälleliga fritidssocialisationen under 1900-talet, inte minst i ljuset av att ordet sport härstammar från det numera föråldrade franska ordet *desport*, vars grundbetydelse var nöje. Ur historisk synvinkel kan lösningen på dilemmat med nöjes- eller underhållningsbegreppets tvetydiga ställning i

förhållande till begreppet fostran sägas ha bestått i att utdefiniera *rena* former av nöjen, det vill säga när de haft karaktär av ”rena tidsfördriv”, men acceptera dem när de har *kombinerats* med vad som har betraktats som fostrande ambitioner.

Även denna kombinationslogik framskyntar redan hos Spencer, som legitimerade den med ”*önskan att göra inbemtandet af kunskaper nöjsamt snarare än plägsamt*”, och den befäste, inte minst för idrottens del, sin ställning med den karaktärskunskap som slog igenom i synen på fostran under 1900-talet, för att mot slutet av seklet i huvudsak anta formen av *edu-* eller *infotainment*. Mycket talar för att de senare formerna – i egenskap av utpräglade blandformer av pedagogiska ambitioner och underhållning – även har banat väg för en vidgad acceptans för denna kombinationslogik, parallellt med att gränserna mellan arbete och fritid på många sätt har blivit mer flytande och mer diffusa även i barns och ungdomars värld.

Att gränserna mellan arbete och fritid, framför allt inom vissa yrkesområden, men också generellt, har blivit mer diffusa kan exemplifieras med den samtida datoranvändningen, där datorn – i likhet med andra digitala medier – har karaktär både av arbetsredskap, pedagogiskt verktyg, informations- och underhållningsmedium. Ur topografisk synvinkel har datorn på detta sätt bidragit till att underminera distinktionen mellan arbets- och studieplatser och platser avsedda för fritidsaktiviteter eller nöjen, vilket i samspel med att också andra skiljelinjer mellan arbete och fritid har blivit mer flexibla, töjbara eller diffusa, på goda grunder kan betraktas som en vändpunkt i fritidens spatialisering.

I den mån som det föreligger en sådan vändpunkt manifesterar den sig framför allt i att gränserna mellan arbete och fritid i allt mindre utsträckning markeras av rumsliga förhållanden, samt att samhället så att säga i allt högre grad överlåter åt individen själv att staka ut, markera och upprätthålla dessa gränser. Denna individualisering är inte jämlik utan avtar desto längre ned man befinner sig socioekonomiskt och i arbetslivet, men ger uttryck åt ett slags avspatialisering av fritidens yttre gränser och att tiden har stärkt sitt primat över rummet i bestämningen av dem.

Bilden av denna avspatialisering framstår dock som mer fullständig, men också komplex, om den ställs i relation till fritidens långsiktiga institutionalisering och naturalisering. Idag återspeglar sig dessa långsiktiga historiska processer framför allt i de skiftande sätt på vilka fritiden tas för given som social handlingssfär och samhällssektor, inklusive konsumtionen av en viss typ av varor och tjänster. Historiskt sett är dessa processer invävda i varandra, även om den förra i huvudsak refererar till den sociala och den senare till den mentala eller tankemässiga sidan av fritidens konstruktion och inrättande. Som jag har gett en bild av bär också båda processerna på topografiska implikationer, vilket för övrigt även framgår av etymologin för ordet institution, som härstammar från latinets *instituere* (inrätta, upprätta eller skapa) och används både för att beteckna sociala inrättningar och de platser, byggnader och annan rekvisita som hör till dem.

I denna bemärkelse har institutionaliseringen successivt gett fritiden en allt fastare form genom att förankra den i praktiker, seder och bruk, vanor, språket och sociomateriella strukturer och följaktligen också bidragit till att naturalisera den, såväl tanke- som handlingsmässigt. I ljuset av detta är det tveksamt om de tids- och rumsmässigt mer flexibla och töjbara bestämningar av fritiden som jag har pekat på i samtiden även bidrar till att deinstitutionalisera den. Tvärtom är det kanske fråga om att fritiden anpassar sig till mer diffusa och töjbara samhällsliga tids- och rumsramar, samtidigt som den lutar sig emot snarare än löser upp den självklara ställning den numera har som institution, tanke- och handlingskategori. Ser man till det senare framträder fritiden inte bara som ett samhällsligt och socialt avgränsat tidrum, utan också som en tankemässig och förkroppsligad form av det.

Ur denna synvinkel utgör fritiden en del av det som Pierre Bourdieu betecknar som *habitus*: tanke- och handlingsdispositioner som grundläggs och reproduceras socialt och svarar för att individuella handlingsmönster på ett ömsesidigt sätt är anpassade till sociala strukturer. Sådana dispositioner manifesterar sig inte minst i vår språkanvändning, med avseende på hur fritiden både rumsliggjorts och förkroppsligats, som när vi exempelvis använder ord som fritidshus respektive fritidskläder. Orden kan i sig betraktas som markörer av sociala tanke- och handlingsmönster vi varken kan se eller förnimma på andra sätt, men som yppar sig med den självklarhet vi placerar

vissa byggnader i fritidens terräng respektive betraktar det som naturligt att byta från arbets- till fritidskläder och vice versa.

Lika lite som andra sociala skiljelinjer mellan arbete och fritid är dock de som finns i språket absoluta eller oföränderliga. Vissa lever också kvar som ett slags arkaismer (ålderdomliga ord eller uttryck), trots att de har spelat ut sin sociala roll, vilket till stor del är fallet just med distinktionen mellan arbets- och fritidskläder sedan jeansen och en rad andra klädesplagg gjort den obsolet (förlegad). Liksom andra samhällliga institutioner eller sociala konstruktioner vilar fritiden på gränsdragningar och skiljelinjer som ger uttryck åt ett visst mått av godtycklighet, inexacthet eller brist på precision. Fritiden har inte tänkts ut på något exakt sätt och dess gränser har inte stakats ut med exakta måttstockar av samhällsarkitekter, även om den med skiftande intensitet har varit föremål för vad som kan beskrivas som social ingenjörskonst under olika epoker. Tvärtom ger fritidens institutionalisering i det moderna samhället uttryck åt motstridiga politiska viljor och sociala och ekonomiska intressen som bryts mot varandra, men också sammanjämkas, vilket jag har gett en bild av här genom att peka på den betydelse alliansen mellan staten och det civila samhället mot marknaden har haft för att forma fritidslandskapet i Sverige. Dessutom ger denna institutionalisering uttryck åt såväl stabilitet som instabilitet: medan vissa av de gränser fritidslandskapet vilar på eller som genomkorsar det närmast framstår som orubbliga, skiftar andra karaktär eller vittrar bort och ersätts av nya. Detsamma kännetecknar den vokabulär som historiskt sett har använts för att staka ut, explicitgöra eller befästa dessa gränser. Skiftningar i vokabulären, exempelvis i form av att ord som odling, bildning, uppfostran, karaktärsdanning och socialisation med tiden har ersatt varandra som ledmotiv i diskursen om barns och ungdomars fritid, ger å ena sidan uttryck åt historiska förändringar, men bidrar å andra sidan också till att dölja det oföränderliga genom att det så att säga maskeras av en ny språkdräkt. Att orden framstår som obsoleta eller antar karaktär av arkaismer behöver alltså inte vara liktydigt med att det tankegods de förmedlat helt och hållet har mist sin betydelse, vilket inte minst bildningsbegreppets renässans under 1990-talet, som bland annat markerades av 1992 års läroplansbetänkande *Skola för bildning*, ger en antydning om.²¹

Med denna renässans har bildningsbegreppet knappast återtagit sin tidigare ställning i diskursen om barns och ungdomars socialisation och kan inte heller tillskrivas exakt samma innebörd som tidigare, men ger genom sin återkomst och förnyade aktualitet uttryck åt det problematiska i att förpassa det tankegods som det förmedlar och den samhällliga infrastruktur som det bidragit till att bygga upp i sin helhet till det förflutna. Till detta kommer att förändringar i samtiden – hur små eller obetydliga de än må vara – i regel framträder tydligare för ögat än det som förblir oförändrat. Och i den bemärkelsen är det även svårare att se samtiden än det förflutna med klara ögon.

På många sätt är det också lättare att urskilja faktorer eller tendenser som löser upp fritidsocialisationens traditionella infrastruktur än sådana som håller den på plats eller gör den stabil. Samtidigt finns det tecken som tyder på att det har öppnats nya tidrum i det tudelade vardagsliv som institutionaliserats med det moderna samhällets framväxt och indelning av tiden i arbete och fritid. I takt med att gränserna mellan arbete och fritid har blivit alltmer diffusa och töjbara har det också skapats utrymme åt en fri tid vid sidan av den fritid som är lokaliserad till den infrastruktur som har byggts upp för den av staten och marknaden och i det civila samhället. Denna fria tid har karaktär av den paradox som Richard Sennett pekar på när han konstaterar ”att människor aktivt kan gå in i passivitet” och framträder desto tydligare ju mer organiserat, planerat och aktivt en persons fritidsliv är.²² Detta framtonar visserligen som – och förblir kanske också – ett randfenomen, men kritiska röster har till och från lyft fram problemet med att vissa barns och ungdomars fritid fylls med så många och krävande aktiviteter att den begränsar den ”egentid” de själva råder över.

Med de möjligheter till fritid som samhällets offentliga sektor och civilsamhällets organisationer tillhandahåller och den expanderande fritidsindustrin erbjuder, i form av allt från turism till konsumtion av upplevelser och varor, förefaller den ”rätt till lättja” som Paul Lafargue mot slutet av 1800-talet pläderade för gentemot kapitalismens arbetsetik numera också vara möjlig att utsträcka till fritiden.²³ Theodor Adorno reflekterade kring fritiden i just dessa banor mot slutet av 1960-talet genom att rikta kritik mot att den antagit samma tvångskaraktär som arbetet och infogats i en totalt förvaltd värld, som lägger beslag på människors fria tid och begränsar deras autonomi.²⁴ Liknande tankegångar fördes för några år sedan fram av Al Gini i boken *The Importance of Being Lazy: In Praise of Play, Leisure, and Vacations*, där han argumenterar för att fritidsindustrins expansion i USA tenderar att ödelägga människors förmåga till verklig rekreation, sund lathet och djupare reflektion.²⁵ Fritiden är numera, menar Gini, i princip förenad med samma tidspress, prestationskrav och planering som arbetslivet och ockuperas så gott som helt och hållet av fritidsindustrin och konsumtionsmarknaden, framför allt i form av sport, både med avseende på eget utövande och som publikattraktion, samt shopping och turism.

Enligt det synsätt som Gini gör sig till talesman för tenderar den en gång i tiden vällovliga och berättigade idén om en aktiv och planerad fritid numera att utplåna den fria tiden genom att begränsa varje enskild individs utrymme åt spontana aktiviteter, vila och inte minst rätt till lättja. Just i det senare avseendet är det dock möjligt att vända på Ginis resonemang och argumentera för att det tvärtom är den alltmer inrutade fritiden som, i kombination med att den tar alltmer tid i anspråk och höjer kraven på aktivitet och planering, öppnar för den fria tiden – vilket också går att skönja i framväxten av nya sociala rörelser som i likhet med den så kallade slowrörelsen bekämpar samtidigt ”tidssjuka”.²⁶ Samma tendens framskymtar i den växande *time management*-litteraturen med dess uppmaningar att vi ska förvalta vår tid bättre och slå vakt om den tid som är befriad från förpliktelser, prestationskrav, statusjakt och stress.

Parallellt med fritidens institutionalisering har ungdomar alltid haft tillgång till eller skapat eget utrymme åt ett slags icke-institutionaliserad, obunden, öppen och fri tid, som ungdomsforskningen har rubricerat som *doing nothing*, (göra ingenting).²⁷ Tolkad som fri tid utan specifikt eller givet innehåll framtonar denna tid också som platslös, i den mening att den så att säga förrumsligas där det ges tillfälle till det. Betraktad som frizon har den sedan lång tid tillbaka markerat sin existens i form av exempelvis ungdomsgång som samlas i offentliga miljöer och önskemål från ungdomars sida att ”*ha någonstans att vara*”. Efterhand har det också beretts plats åt denna tid på ett mer medvetet sätt inom den offentliga fritidssektorn, framför allt på fritidsgårdar, men även inom föreningslivet, i takt med att förståelsen av ungdomars behov att ”*vara någonstans*” har ökat.

Som framgår av Ungdomsstyrelsens antologi *Mötesplatser för unga* vägs detta behov numera ofta också in i utvecklandet av nya verksamhetsformer och platser för ungdomars fritid. Antologin lyfter dessutom fram begreppet mötesplats, vilket i kombination med att den tematiserar ungdoms- och fritidspolitiska insatser gör det lämpligt att fortsättningsvis anknyta till den för att bredda den topografiska synvinkel jag anlagt här mot frågor om vilka värden den samhälleliga fritidssocialisationen vilar på.

Platser för främjande och förebyggande

Mötesplatser för unga publicerades i anslutning till Ungdomsstyrelsens satsning *Förebyggande och främjande ungdomsverksamhet*, som pågick under 2006-2008 och omfattade såväl satsningar för utsatta ungdomar som att utveckla nya mötesplatser för ungdomar i de övre tonåren. Satsningen var inriktad på stöd till fritidsverksamheter för unga i så kallade socialt utsatta områden och som befann sig i sociala situationer med risk för att hamna i utanförskap. Målsättningen för satsningen var att, som det beskrivs i författningstexten, ge stöd ”dels till förebyggande och främjande verksamheter i syfte att minska risken för ungdomar att hamna i kriminalitet, missbruk och socialt utanförskap, dels till utvecklingen av drogfria mötesplatser för ungdomar”.²⁸ Insatser för utsatta ungdomar kombinerades på detta sätt med satsningar på att utveckla nya mötesplatser och breda fritidsverksamheter, öppna för alla. I *Mötesplatser för unga* diskuterar forskare, fritidsledare, journalister och pedagoger frågor kring och ger sin syn på mötesplatser för ungdomar i åldern 15-20 år med utgångspunkt i forskning, utvärderingar av och erfarenheter från projekt, samt utbildningar för ungdoms- och fritidsledare.

Om samhället ska satsa på breda fritidsverksamheter med ambitionen att nå alla ungdomar eller specialinriktade insatser för socialt utsatta ungdomar framstår sedan lång tid tillbaka som en kontroversiell ungdomspolitisk fråga. *Mötesplatser för unga* ger både en bred och fördjupad bild av de historiska svängningar och skiftande synsätt som kännetecknar behandlingen av denna fråga. Historiskt sett har förebyggande eller socialpreventiva synsätt, föga förvånande, dominerat den politiska debatten om vad som idag ofta betecknas som utsatta ungdomar, medan det förhåller sig tvärtom när det gäller samhällets generella stöd till ungdomars fritidsverksamheter; med reservation för att även det senare med skiftande styrka har genomsyrats av synsätt som betonar vikten av att motverka negativa influenser eller riskfaktorer under ungdomsåren. Som det formuleras i *Mötesplatser för unga* kvarstår denna problematik än idag: ”Den ständigt återkommande frågan är hur fritidsgården eller den öppna mötesplatsen kan fånga upp och socialisera ungdomar som befinner sig i social utsatthet”.²⁹

De perspektiv som *Mötesplatser för unga* lyfter fram ger upphov till komplexa frågor kring ungdomars fritid och mötesplatser, liksom förebyggande respektive främjande fritidspolitiska insatser eller åtgärder. Denna komplexitet återspeglar sig inte minst med avseende på själva distinktionen mellan förebyggande och främjande fritidsverksamheter, men också i användningen av begreppet mötesplats.

I antologins bidrag betonas både skillnaderna och överlappningarna mellan ett förebyggande och främjande synsätt. Fritidsforskaren Hans-Erik Olson argumenterar exempelvis för att det rör sig om två helt skilda förhållningssätt till ungdomars fritid.³⁰ Att främja handlar enligt Olson om att stimulera en positiv utveckling, medan att förebygga handlar om att förhindra eller motverka en negativ utveckling. Andra, som Diana Pettersson Svenneke och Mia Hanström, lyfter fram överlappningar mellan de båda synsätten, genom att exempelvis peka på att fritidsverksamheter med främjande fokus riktade till en bred målgrupp kan förenas med uppmärksamhet på individer eller grupper med behov av speciella stödinsatser.³¹ Men som Olsson betonar finns det också risk för att överlappningar mellan de båda synsätten, som när det exempelvis talas om ”allmänt förebyggande insatser”, tenderar att förvirra debatten om dem. Denna risk förefaller dock bottna i att begreppen främja och förebygga redan från utgångspunkten är intrasslade i varandra. Det som främjar något borde, kort sagt, också verka förebyggande och vice versa. Det är svårt att tänka sig förebyggande åtgärder som inte också främjar en positiv eller god utveckling under ungdomsåren eller främjande åtgärder som inte bidrar till att stärka enskilda individers eller gruppers förmåga att stå emot negativa faktorer och därigenom även har förebyggande effekter.

Skillnaden mellan begreppen framträder dock tydligare om de förenas med värdeladdade eller moraliskt förankrade motsatspar, som *positiv/negativ* eller *gott/ont*. Ur denna synvinkel är det självklart att det är det positiva eller goda som ska främjas och det negativa eller onda som ska förebyggas. Men samtidigt som detta minskar risken för begreppsförvirring för det med sig andra svårigheter, som dels handlar om att fastställa vad som är av godo och av ondo, dels om att positiva sidor av något kan föra med sig negativa sidor av något annat. Det är exempelvis snarare undantag än regel att något framstår som odelat positivt på den nivå där främjande eller förebyggande åtgärder ska omsättas i konkret verksamhet. Och det råder sällan någon konsensus om vilka verksamhetsinriktningar eller -former som främjar en positiv respektive förebygger en negativ psykosocial utveckling under ungdomsåren. Det återspeglar sig inte minst i debatten om den öppna fritidsgårdsverksamheten, där det sedan lång tid tillbaka föreligger diametralt olika synsätt på gårdarnas förebyggande och främjande effekter.

I likhet med vad som låg till grund för Ungdomsstyrelsens satsning *Förebyggande och främjande ungdomsverksamhet* understryker bidragen till *Mötesplatser för unga* i sin helhet att det inte är en fråga om antingen-eller utan både-och när det gäller att främja respektive förebygga. Både satsningen och antologin genomsyras på detta sätt, som Ungdomsstyrelsens generaldirektör Per Nilsson anger i förordet till den senare, av målsättningen ”att slå en brygga mellan det förebyggande och det främjande arbetet”.³² *Mötesplatser för unga* ger härigenom uttryck åt ett kompletterande synsätt, som utgår från de mer eller mindre givna eller nödvändiga skillnaderna mellan förebyggande och främjande insatser med avseende på arbetssätt, verksamhetsformer, metoder, målgrupper och målsättningar.

Detta kompletterande synsätt ligger också till grund för tematiseringen av mötesplatser i antologin. Framför allt återspeglar det sig i den parallella tematiseringen av mötesplatser för utsatta ungdomar och utvecklandet av nya mötesplatser, öppna för alla i de övre tonåren. Kort sagt rör det sig om mötesplatser för två olika målgrupper, som definieras i termer av den sociala situation ungdomar befinner sig i, vilket på ett mer eller mindre självklart sätt kopplar dessa platser till ett förebyggande respektive främjande synsätt. Kopplingen mellan å ena sidan förebyggande och främjande fritidsverksamheter och å andra sidan olika typer av mötesplatser för ungdomar bygger på detta sätt på en konsekvent inre logik: eftersom det finns behov av såväl förebyggande som främjande insatser med avseende på ungdomars fritid finns det också behov av skilda mötesplatser där dessa insatser på olika sätt (med hjälp av olika verksamhetsformer, metoder, etcetera) kan omsättas i praktisk verksamhet.

Det kompletterande synsätt som på detta sätt förbinder distinktionen mellan förebyggande och främjande fritidsarbete med skilda typer av mötesplatser har både för- och nackdelar. Fördelarna ligger framför allt i att distinktionen mellan det förebyggande och främjande arbetet tydliggörs, också rumsligt eller i termer av plats. Risken för sammanblandning minskar och arbetssätt och metoder för förebyggande respektive främjande verksamheter kan renodlas och utvecklas inom tydliga ramar och med tydliga mål. Nackdelarna ligger främst i den risk för stigmatisering som ligger i själva särskiljandet av mötesplatser för olika målgrupper, med risk för att både den målgrupp som betecknas som utsatta ungdomar och de mötesplatser som är avsedda för dem stigmatiseras.

Mötesplatser

Den distinktion mellan olika typer av mötesplatser som ligger till grund för *Mötesplatser för unga* bottnar på detta sätt i en social distinktion. Att sociala distinktioner ligger till grund för eller färgar av sig på distinktionen mellan olika typer av platser är snarare legio än undantag. Detta återspeglar sig inte minst på det sätt som sociala distinktioner historiskt sett har slagit igenom i rumsliga uppdelningar med avseende på barns och ungdomars socialisation, i termer av exempelvis klass eller genus. Uppkomsten av ett allmänt skolväsende i Europa, inklusive Sverige, under 1800-talet var exempelvis förenad med en könsindelad undervisning och långt in på 1900-talet hänvisades flickor fortfarande till speciella flickskolor när det gällde förberedande studier för olika typer av

universitets- eller högskoleutbildningar. Och processer av den typen slår fortfarande igenom klassmässigt i form av den så kallade snedrekryteringen till högre utbildningar, även om den tidigare klassbaserade rumsliga åtskillnaden mellan olika skolformer och utbildningsvägar numera är utplånad.

Sociala distinktioner slår dock igenom och omvandlas till rumsliga indelningar på olika sätt. Överlag kan man tala om tre processer varigenom sociala distinktioner omvandlas till rumsliga distinktioner. Sociala distinktioner kan för det första sanktioneras rättsligt eller administrativt på ett sätt som gör att vissa sociala kategorier eller grupper förnekas tillträde till eller hänvisas till speciella platser. Sådana processer är numera ovanliga, åtminstone i demokratiska och öppna samhällen, men som det tidigare klass- och könsindelade skol- och utbildningssystemet vittnar om går det att återfinna åtskilliga historiska exempel på dem, också med avseende på barns och ungdomars socialisation. Bilden kompliceras dock av att sådana processer kan ha positiva eller negativa förtecken, det vill säga antingen böttna i ett skyddsintresse *för* eller *gentemot* en social kategori eller grupp. Och bilden kompliceras ytterligare av att distinktionen mellan dessa intressen långt ifrån alltid framstår som tydlig om man ser till de repressiva sammanhang där processer av den här typen i huvudsak hör hemma numera, i form av de skyddsintressen som ligger bakom institutioner som exempelvis fängelser, ungdoms- och behandlingshem.

Vid sidan av sådana processer kan för det andra även socialt strukturerade processer och självselektion bidra till att hänvisa vissa sociala kategorier eller grupper till specifika fysiska platser. Samspelet mellan sådana strukturerade och självselekerande processer förefaller exempelvis spela en viktig roll för vilka kategorier eller grupper av ungdomar det är som söker sig till och tillbringar sin tid på fritidsgårdar. Motsvarande samspel mellan socialt strukturerade och självselekerande processer döljer sig dock bakom användningen av de flesta platser som i någon mening hör till människors fritid. Det gäller inte minst de platser som hör till vad som kan betecknas som den institutionaliserade kulturen, i form av exempelvis teatrar, museer och konstgallerier, vars besökare alltsedan det började sammanställas statistik över dem uppvisar en allt annat än jämn fördelning i termer av klass, utbildning och genus. Uttryckt på annat sätt handlar det om samspel som det är fråga om här att sociala faktorer, som klass, utbildning och genus, bidrar till att forma människors preferenser för och val av olika fritidsaktiviteter, inklusive de platser dessa är knutna till. Detta kan också beskrivas som att vissa sociala kategorier eller grupper känner sig mer "hemma" än andra på vissa platser, vilket bekräftas av såväl den tillgängliga statistiken över fritidsgårdsbesökare som kulturstatistiken.

Sociala distinktioner kan, för det tredje, också omvandlas till rumsliga distinktioner genom former av självselektion som handlar om att grupper, sociala rörelser eller organisationer annekterar vissa platser, antingen legalt eller illegalt. Sociala rörelser, inklusive ungdomsrörelser, gör på detta sätt ofta specifika platser till fundament i eller en del i den egna rörelsen, exempelvis i form av husockupationer, bosättningar eller förvärvandet av mark. Historiskt sett finns det gott om exempel på denna strategi inom olika ungdomsrörelser, alltifrån den tyska Jugendrörelse som växte fram kring sekelskiftet 1900 till 1970-talets Christiania och efterföljande decenniers husockupationer. Som exempelvis den så kallade alternativrörelsens försök att förverkliga idén om allaktivitetshus under 1960- och 70-talen vittnar om har dessa annekteringar av platser i vissa fall varit förenade med ambitioner att skapa mötesplatser med potential att överskrida socialt segregerande strukturer och processer, samtidigt som de direkt eller indirekt har bidragit till att – ofta på ett provokativt eller konfliktartat sätt – vitalisera synen på vad som kan betecknas som fritidens mötesplatser.

Ambitionen att på detta sätt överskrida eller bekämpa socialt segregerande strukturer har dock knappast varit framgångsrik. Snarare har de haft karaktär av sociala visioner eller utopier som har tappat kraft på relativt kort tid, grusats eller helt enkelt sparat ur. Just som utopier eller återupplivanden av äldre levnadssätt som gått förlorade erinrar de dock om att ord som *utopi* och *nostalgi*, som numera primärt refererar till en tidsdimension, bär på en etymologi som markerar att såväl det vi förlägger till framtiden som till det förflutna endast kan realiseras rumsligt – eller rättare sagt förutsätter en plats för att förverkligas. Ordet *utopi* härstammar från grekiskans *ou* (inte) och *topos*

(plats), ”det som inte har någon plats” eller ”inte finns någonstans”, och *nostalgi* från de grekiska orden *nostos* (hemkomst) och *algos* (smärta), som under 1600-talet sammanfogades till neologismen (det nya ordet) *nostalgia*, *smärtsam* eller *sjuklig bemlängtan*.³³

Ser man till modernitetens topografi eller *topos*, det vill säga de platser som symboliskt markerar den moderna tidens genombrott eller samtidens modernitet, är det relativt lätt att urskilja hur det vi tenderar att uppfatta som brott i historien vid närmare granskning i många fall snarare avtecknar sig som en sammanvävning av utopiska och nostalgiska element. Tydligast illustreras detta förmodligen av den moderna idrottens uppkomst under 1800-talet, med dess idémässiga såväl som topografiska återkopplingar till antiken och den aristokratiska livsstil som successivt tynade bort och ersattes av nya borgerliga ideal under seklet. Återupprättandet av antikens Olympia blev flaggskeppet i den moderna idrottens genombrott, samtidigt som de nya mötesplatser som den skapade för människor från olika nationer och regioner och med skiftande social tillhörighet, men till att börja med reserverade för män, arkitektoniskt efterapade såväl antikens stadionanläggningar som det romerska rikets amfiteater Colosseum – dock utan att ansluta sig till Juvenalis klassiska diagnos av den senare som ett uttryck för *panem et circenses* (bröd och skådespel) – eller med andra ord det romerska folkets förfall.

Med den moderna idrotten skapades på detta sätt, men överlag i mindre ambitiösa och storskaliga former, även nya mötesplatser för ungdomar, där exempelvis aristokratiska gentlemanna- och amatörideal återupprättades och omsattes i praktisk verksamhet och följaktligen också antog karaktären av värden och normer för fostran. Men samtidigt som dessa värden framstod som repliker av det förflutna skrev de in sig i den nya samhällsordning som omställningen från en agrar till en industriell ekonomi och den medföljande urbaniseringen svarade för. Mot bakgrund av att 1800-talet även framstår som konsolideringsfasen för den moderna nationalstaten etablerade sig idrotten dessutom på ett närmast paradoxalt sätt som ett konkurrens- och tävlingsinriktat, men fredligt och förbrödrande alternativ till politiska motsättningar och konflikter som riskerade att utmytna i krig. Och det var framförallt löftet om en sådan fredlig samvaro mellan olika nationer som till att börja med gav den en aura av ett slags utopi som den redan var i färd med att bereda plats för i det moderna samhället.

Men som social rörelse lyckades den också med konststycket att parera det moderna samhällets differentiering i stat, marknad och civilt samhälle, genom att få fäste inom samtliga dessa handlingssfärer – visserligen på bekostnad av en inre differentiering och framför allt i termer av professionalism kontra amatörism och elit- kontra massidrott – men till dags dato har detta knappast resulterat i motsättningar eller konflikter som hotat att bryta sönder den. Till detta har givetvis även dess i grunden opolitiska inställning bidragit. Och förmodligen utgör den inställningen också en grund till att idrotten fortfarande framstår som den främsta representanten för det som Michael Billig har betecknat som banal nationalism, det vill säga en känslomässig och lättväckt, men samtidigt diffus form av nationalism.³⁴ En nationalism som, paradoxalt nog, i sin tur snarare har utgjort en förutsättning än ett hinder för dess globalisering.

Detta ska jag återkomma till, liksom idrottens sätt att parera den motsättning mellan underhållning och fostran som från och med 1800-talet på ett allt tydligare sätt skriver in sig i ungdomars fritidstopografi. Med den moderna idrottsrörelsen som exempel har jag så här långt pekat på en typ av mötesplatser som kan sägas motverka att sociala distinktioner omvandlas till rumsliga distinktioner eller till platser för vissa sociala kategorier eller grupper i denna topografi. Kontrasten mellan platser som tas i bruk av eller är avsedda för *en* social kategori respektive *olika* sociala kategorier eller grupper öppnar också för att, åtminstone på ett rudimentärt sätt, skilja mellan *platser* och *mötesplatser*. Alla platser fungerar inte som mötesplatser, även om det så att säga ligger i sakens natur att möten mellan människor i någon mening alltid är platsbundna, också de virtuella eller datorsimulerade möten som medialisering av mänskliga relationer har möjliggjort med övergången från analoga till digitala medier, inklusive internet.

Frågan om på vilket sätt denna fas i medialiseringen har påverkat fritidens topografi ska jag återkomma till så småningom. Men med hjälp av den metaforik som själva platsbegreppet öppnar för ska jag först närma mig en rad frågor kring ungdomens och fritidssocialisationens plats i samhället och historien, som på ett kritiskt sätt kompletterar de synsätt och perspektiv som *Mötesplatser för unga* vilar på.

Fritidens plats

Det går knappast att särskilja en mötesplats från en plats på något absolut eller entydigt sätt, eftersom alla platser som är tillgängliga för människor, åtminstone potentiellt sett, också möjliggör möten mellan dem. Ur denna synvinkel förefaller distinktionen mellan platser och mötesplatser snarare vara en fråga om grad- än artskillnader. Dessutom kan den betraktas som en social fråga. Det är sociala faktorer som avgör om det är rimligt att beteckna en plats som en mötesplats och i vilken utsträckning den fungerar som en sådan. På motsvarande sätt kan man säga att en plats mening eller innebörd är socialt bestämd, det vill säga vilken typ av plats det är fråga om, vilken funktion och användning den har och hur människor förhåller sig till eller betraktar den.

Funktionen som mötesplats är primär för vissa platser, sekundär för andra, men överlag på ett komplext sätt sammanvävd med andra funktioner. Vad som kan betecknas som en mötesfunktion är i denna mening mer renodlad för vissa platser, som exempelvis konferensrum, sammanträdeslokaler, samlingslokaler, torg och parker, än andra. Men även i fall där denna funktion framstår som mer sekundär, genom att den är överlagrad av och sammanvävd med andra funktioner, som när det exempelvis gäller caféer, restauranger, badhus eller spaanläggningar, är den ofta en omistlig del av den mening eller innebörd en plats förmedlar till oss och vad vi förväntar oss av den. Att på detta sätt ringa in en mötesfunktion kompliceras dock dels av att en plats avsedda funktion långt ifrån alltid sammanfaller med dess faktiska användning, dels av platsbegreppets tójbara karaktär, det vill säga att ordet plats kan referera till allt ifrån en stad till ett skrivbord eller ett skrymsle i någons fickor, ja, vi kan till och med tala om jorden som mänsklighetens plats i universum. Allt tycks inte bara ha sin tid, som det står i Predikaren, utan också sin plats.

Platsbegreppets tójbarhet gör att det är svårt att tillskriva platser primära eller ens sekundära funktioner som mötesplatser, trots att de tillhandahåller utrymmen som möjliggör möten mellan människor. Så har exempelvis en flygplats en primär funktion som transitplats och en sekundär funktion som försäljningsplats, men tillhandahåller också rikligt med potentiella mötesplatser i form av caféer, restauranger, väntrum och annat – ofta till och med i en utsträckning som mer än väl tycks täcka människors faktiska behov av att mötas eller interagera med varandra. Men trots denna rikedom på potentiella mötesplatser bjuder det emot att beteckna en flygplats i sin helhet som en mötesplats – däremot inte de utrymmen i den där mötesfunktionen framträder på ett tydligare eller mer primärt sätt, som nyss nämnda caféer, restauranger och väntrum. Och rymmer den även konferens- eller sammanträdesrum krävs det inte speciellt mycket eftertanke för att kategorisera dessa som mötesplatser.

På detta sätt ligger det närmare tillhands att *beteckna* vissa platser som mötesplatser än andra. Detta förstärks ytterligare av den tójbarhet som användningen av ordet mötesplats öppnar för genom att i princip vilken plats som helst som människor väljer eller kommer överens om att träffas på kan betecknas som en mötesplats. Samtidigt som detta illustrerar hur sociala praktiker, inklusive språkhandlingar, döljer sig bakom vad som gör en plats till en mötesplats, ger det en uppfattning om de svårigheter som är förknippade med att ge det senare begreppet en mer precis eller entydig innebörd. Ur denna synvinkel kommer vi att misslyckas med sådana preciseringar så länge vi tror att mötesplatser är något som existerar oberoende av våra sociala praktiker och vårt språk. Betraktar vi däremot dessa praktiker, inklusive språket, som medkonstruktörer i vad vi menar med och väljer att beteckna som mötesplatser öppnar vi för en rad frågor kring sociala förhållanden och villkor, inte minst i termer av makt.

Frågor av den typen handlar bland annat om för vem eller vilka en plats är en mötesplats, vilka som använder den, vilka sociala kategorier och grupper som faktiskt möts på den, vilka som bestämmer eller har störst inflytande över den, vilka den inkluderar och exkluderar, om det finns något som begränsar själva mötena på den och vilken kvalitet eller karaktär dessa möten har. Sådana frågor innefattar givetvis också den vidare samhällliga, inklusive historiska, kulturella och politiska, kontext en mötesplats skriver in sig i och som bidrar till att bestämma dess sociala karaktär, liksom exempelvis det sätt den förändras på eller omdefinieras. Om inte annat förefaller en sådan kontextualisering vara nödvändig för att fördjupa analysen av varför vissa mötesplatser för unga framstår som mer kontroversiella än andra eller kan betraktas som *contested spaces*, omstridda sociala rum.

Som framgår av *Mötesplatser för unga* framträder inte minst fritidsgårdarna, både historiskt sett och i samtiden, som omstridda sociala platser. Debatten om fritidsgården som företeelse, inklusive åsikterna och tvisterna om vad den bör vara till för, bär på rumsliga implikationer och har gjort fritidsgårdarna som platser till kontroversiella fenomen. Härigenom har också debatten i huvudsak begränsats till fritidsgården som sådan, det vill säga det berättigade i dess existens, dess specifika problem, verksamhetsidéer och -former, mål, metoder, personal och besökare, medan dess plats i ett vidare socialt och politiskt sammanhang har hamnat i bakgrunden. Det senare gör sig givetvis också påmint när det som kan betecknas som fritidsgårdarnas interna eller inre förhållanden och villkor diskuteras, men då i huvudsak i form av vilka målsättningar som bör styra verksamheten och vilka kategorier eller grupper av ungdomar denna verksamhet är eller bör vara till för.

Debatten om den öppna verksamhet som fritidsgårdarna bedriver kännetecknas förvisso av starka meningsskiljaktigheter med avseende på vilka målsättningar som bör styra verksamheten och vilka ungdomsgrupper den bör vara till för, men dessa skiljaktigheter håller sig vanligtvis inom vissa givna ramar. Det är exempelvis sällan någon ifrågasätter att gårdarna primärt bör vara till för ungdomar som står utanför föreningslivet eller att de inte bör vara till för ungdomar som i någon mening kan beskrivas som mindre ”skötsamma” eller mer ”utsatta” än andra. Liksom i de flesta debatter avtecknar sig meningsskiljaktigheterna i fråga om fritidsgårdarna på detta sätt mot en bakgrund av relativt bred konsensus. Vissa saker är man ense om, medan man är oense om andra och underförstått vanligtvis också ense om att vara oense om vissa saker.

Det är bland annat detta samspel mellan konsensus och meningsskiljaktigheter i debatten om ungdomars fritid, inklusive fritidsgårdarna och andra typer av mötesplatser, jag fortsättningsvis ska rikta blicken mot. Med en sådan blick förskjuts perspektivet från dessa mötesplatser i sig till den samhällliga och inte minst politiska och historiska kontext de ingår i. Det är exempelvis inte i den verksamhet som bedrivs på olika fritidsgårdar som vi primärt finner svar på frågor som handlar om varför det föreligger konsensus eller meningsskiljaktigheter i synen på vad de är till för, vilka de är till för eller om de erbjuder meningsfulla fritidssysselsättningar för de ungdomar som besöker dem. Verksamheter som framstår som framgångsrika respektive misslyckade kan visserligen påverka och antingen stärka eller försvaga sådana synsätt, men knappast bidra till att förklara deras existens eller varför de, implicit eller explicit, fungerar som måttstockar för hur dessa verksamheter bedöms eller utvärderas. Svaren på sådana frågor måste givetvis sökas i en vidare samhälllig och historisk kontext.

Det kan förefalla självklart eller trivialt att, på det sätt som jag just gjort, konstatera att det är samhällligt och politiskt förankrade synsätt som ligger till grund för hur olika fritidsverksamheter värderas eller utvärderas. Men just i det som framstår som självklart för ungdomars fritid ligger en nyckel till att ringa in och få grepp om de samhällliga kontexter som denna skriver in sig i eller är kopplad till. I *Mötesplatser för unga* pekar Hans-Erik Olson på en sådan självklarhet när han konstaterar att det bara är ungdomars fritidsverksamheter som i en mer strikt fritidspolitisk mening är föremål för förebyggande insatser eller åtgärder, inte vuxnas.³⁵ Det kan tyckas självklart att så är fallet, speciellt i ljuset av att det framstår som ”för sent” med förebyggande insatser eller åtgärder med avseende på vuxnas fritid, men borde det då inte också förhålla sig på samma sätt med främjande satsningar? Det senare är förmodligen knappast någon beredd att skriva under på, i

varje fall inte om man håller sig till vad som i någon mening brukar betraktas som folkbildning. Och det ligger troligtvis nära till hands för många att tillskriva folkbildande insatser för ungdomar såväl förebyggande som främjande effekter, medan endast det senare framstår som berättigat med avseende på vuxna.

Föreställningar om ungdomars fritid som tas mer eller mindre för givna är på detta sätt förankrade i vidare samhälleliga synsätt på ungdom som livsfas och social kategori, samt fritidens plats i olika ålderskategoriers liv. Men givetvis också i olika synsätt på fostran – eller vad som numera oftast betecknas som socialisation – och relationerna mellan olika ålderskategorier eller generationer. Lika givet är det att det finns flera sådana synsätt, vilket inte minst debatter, åsiktsbrytningar eller politiska kontroverser om ungdomars fritid vittnar om. Däremot framstår de knappast som jämbördiga om man ser till vem eller vilka som företräder dem eller i vilken utsträckning de har institutionaliserats och omsatts i sociala praktiker, som till exempel fritidsverksamheter eller -aktiviteter.

När jag här talar om samhälleligt förankrade synsätt på ungdomar och fritiden ska detta följaktligen varken förstås som att det är fråga om *ett* sådant synsätt eller något som *enbart* handlar om idéer, föreställningar eller åsikter. Tvärtom rör det sig om synsätt som det råder kamp om och som konkurrerar med varandra och vars samhälleliga förankring varierar i termer av institutionalisering och sociala praktiker. Och därigenom också i termer av makt. Vissa synsätt befäster, enkelt uttryckt, den rådande ordningen, medan andra utmanar den.

Syftet med att peka på dessa synsätt här är dels att komplettera den bild av dem som framträder i *Mötesplatser för unga*, dels att rikta en kritisk udd mot vissa av dem. Väl medveten om att dessa synsätt överlappar varandra i vissa avseenden och att det därför inte alltid är så lätt att särskilja dem, kommer jag också att diskutera vilken grad av konsensus respektive dissonans som föreligger mellan dem och om det över huvud taget är möjligt att urskilja något som kan betraktas som en värdegrund för "samhällets" syn på ungdomars fritid.

Ungdomens plats i historien

Att det finns olika synsätt på samtidens ungdom, inklusive dess fostran eller socialisation, framgår inte minst om man ser till diskursen om skillnaden mellan dagens och tidigare ungdomsgenerationer. Som inte minst olika generationsbeteckningar eller -epitet vittnar om kännetecknas så gott som varje epok i historien mer eller mindre tydligt av sådana diskurser, som kort sagt ställer den samtida ungdomen i relief till tidigare ungdomsgenerationer eller kretsar kring någon typ av ungdomsfråga. Under vissa epoker har diskurser av den typen haft en närmast övertydlig eller överhettad karaktär, speciellt när de har utmynnat i så kallade moral- eller mediepaniker, det vill säga överdrivna reaktioner som har lett till att någon form av ungdomsproblem eller medie-fenomen har uppfattats i katastroftermer och utlöst en lavin av mobilisering och sociala åtgärder. Som åtskilliga historiska exempel vittnar om har sådana panikreaktioner påfallande ofta utlösts av uppkomsten av nya ungdomskulturer eller introduktionen av nya medier.

Med utgångspunkt i den engelske sociologen Stanley Cohens inflytelserika teori om moralisk panik, som bygger på ett interaktionistiskt synsätt, kan man säga att de sociala åtgärder och den mobilisering som syftar till att lösa eller undanröja det problem som identifieras under ett sådant panikartat förlopp också bidrar till att framkalla eller skapa det.³⁶ Men med detta vidgas också glappet mellan vad som sägs eller påstås om problemet – det vill säga diskursen om det – och den faktiska verklighet som detta tal (som givetvis även kan förmedlas i skrift eller i form av andra medier) refererar till, vilket emellertid oftast framträder efter det att panikreaktionerna har avklingat eller lagt sig. Och det är alltså i detta läge, när panikreaktionerna och de sociala åtgärder som ackompanjerar dem har kulminerat och avstannat, som de börjar avteckna sig som överdrivna eller oproportionerliga.

Påfallande ofta uppfattas också de problem som utlöser – eller med Cohens interaktionistiska synsätt snarare skapas av – moraliska paniker som *nya* fenomen. Det problem som ska åtgärdas antar härigenom lätt karaktär av något tidigare okänt och skriver när det gäller ungdomsproblem därmed mer eller mindre med automatik in sig i diskursen om generationsskillnader eller klyftan mellan vuxna och ungdomar. I diskursen om ungdomsproblem framstår dock själva fokuseringen på moraliska paniker ofta som ett motargument gentemot denna retorik om det nya. Det framgår också av *Mötesplatser för unga*, där Sokrates beklagande över den samtida ungdomen på numera sedvanligt vis återopplas i flera artiklar för att understryka att ”ungdomsproblem” knappast är en ny företeelse. Och härigenom spelas en trop (bildligt uttryck) som betonar det kontinuerliga i historien ut mot en som lyfter fram det diskontinuerliga eller ”nya” i den, på ett sätt som är relativt vanligt i dagens diskurs om ungdomar. Så som det alltid tycks ha varit ställs alltså mot det nya. Den förra tropen förnekar skillnaden mellan samtiden och det förflutna medan den senare framhåller åtskillnaden eller brottet mellan dem. Men dessa troper är inte de enda som sätts i spel i samtidens diskurs om ungdomens plats i historien.

Ordet trop, som numera står som samlingsbeteckning för bildliga uttryck eller sätt att använda ord på som för med sig en viss förskjutning av deras betydelse, härstammar från grekiskans *tropos*, vars grundbetydelse är vändning eller riktning. Dessa betydelser anger på ett ganska exakt sätt vad det är fråga om när olika troper används för att betona det kontinuerliga respektive diskontinuerliga i historien, nämligen att det rör sig om troper eller retoriska figurer som anger eller betonar dess riktning eller vändningar. Sådana troper förmedlar ett semantiskt innehåll eller en tankefigur som, kort sagt, ger uttryck åt en åsikt om hur historien – eller som i detta fall ungdomens plats i den – bör förstås.

Åtminstone fyra sådana troper, som på ett idealtypiskt sätt kan beskrivas som *Inget är nytt under solen*, *Förr och nu*, *Guldåldern* och *Från mörkret stiga vi mot ljuset*, ligger på ett retoriskt sätt ofta till grund för historiska berättelser över huvud taget och inte minst för dem som på olika sätt behandlar hur ungdomars liv eller villkor har förändrats historiskt.³⁷ Som jag redan konstaterat och åskådliggjort med Sokrates beklagande över ungdomen legitimerar, bekräftar eller betonar den första det kontinuerliga och oföränderliga i historien. Den andra betonar åtskillnaden mellan samtiden och

det förflutna, den tredje pekar på att det var bättre förr eller hänvisar, som i Bibeln, till en guldålder före syndafallet, medan den fjärde tvärtom bekräftar att samtiden är bättre än det som föregått den eller lyfter fram de framsteg som historien vittnar om. Och det är knappast svårt att se att dessa troper slår igenom i diskursen om ungdom, framför allt i form av historiska berättelser som ger stöd åt eller bekräftar samtida synsätt på den, både som livsfas och social kategori.

I någon mening är det förmodligen sant att människor i alla tider har engagerat sig i frågor om barns och ungdomars fostran. Och därför har det troligtvis också alltid funnits sådana som i likhet med Sokrates beklagat sig över det uppväxande släktets dygd eller seder. Däremot är det möjligt att ifrågasätta om det beklagande över ungdomen som tillskrivs Sokrates verkligen härrör från honom. Retoriskt sett är det tacksamt att citera detta beklagande i samtidens diskurs om ungdom, speciellt mot bakgrund av att det fortfarande känns aktuellt efter de cirka 2 450 år som förflutit mellan vår egen och Sokrates tid:

”Ungdomen nu för tiden älskar lyx. De uppför sig illa och föraktar auktoriteter. De visar ingen respekt för äldre människor och älskar tomt pladder i stället för arbete. De reser sig inte längre när äldre personer kommer in i ett rum. De säger emot sina föräldrar, pratar före alla andra, glufsar i sig maten och tyranniserar sina föräldrar.”

Men det märkliga med användningen av det här citatet är att den så gott som alltid föregås av en brasklapp om att detta är vad Sokrates *lär* ha sagt och att ursprungskällan till citatet aldrig anges. Ur denna synvinkel är det till och med möjligt att citatet fungerar som ett slags vandringsmyt i den samtida diskursen om ungdom, vars primära funktion ligger i att på ett effektivt sätt väcka liv i tropen *Inget är nytt under solen* när olika typer av ”ungdomsproblem” diskuteras. Och som sådan fungerar den som en möjlig metod för att – som Appadurai pekar på – hantera vad som framstår som nya fenomen och tona ned eller förneka dem genom att ta sin tillflykt till historien.

Med detta vill jag varken hävda att citatet ovan inte i någon mening härrör från Sokrates eller argumentera emot att det föreligger kontinuitet i synen på ungdomen genom historien, utan lyfta fram de troper eller retoriska figurer som skriver in ungdomen i olika historiska berättelser i den samtida diskursen om den. Dessa historiska berättelser framträder tydligt om man ser till vad som kan betecknas som fostrans idéhistoria, där Platon, Sokrates lärjunge och levnadstecknare, framträder som den första portalfiguren och inte minst kan ge bränsle till uppfattningen om att inget-är-nytt-under-solen med sin syn på fostran som en form av *mimesis*, efterbildning. Detta synsätt genljuder än idag, framför allt när det påtalas att ungdomar behöver vuxna förebilder eller när bristen på vuxna manliga förebilder för unga män lyfts fram som en orsak till att vissa av dem begår brott eller identifierar sig med en kriminell livsstil. Platon var dock betydligt mer benägen att ange vilka förebilder som är goda för unga människor än vad dagens apologeter av motsvarande mimetiska syn på fostran är och, som jag ser det, i huvudsak stannar vid att påtala *avsakenaden* av vuxna förebilder som en orsak till kriminalitet eller olika typer av ungdomsproblem. Förmodligen är det också därför som det både är lätt att känna igen vissa nutida drag i Platons plädering för vilka förebilder som är lämpliga för ungdomar, samtidigt som andra känns främmande:

”/.../ skall de efterbilda, måste de ända från barndomen imitera lämpliga karaktärstyper: de tappra, de besinningsfulla, de fromma, de fria och så vidare. Men det tarvliga och allt som är fult bör de varken göra eller vara skickliga i att efterbilda, så att inte efterbärningen av dylikt framkallar en usel karaktär hos dem. Eller har du inte märkt, att om man håller på med efterbärning ända från ungdomen, så övergår den till vana och natur, det må gälla kroppen, rösten eller tänkesättet.”⁵⁸

Detsamma gäller när Platon i detalj beskriver vad han uppfattar som goda respektive dåliga förebilder inom politiken, konsten, musiken, poesin och vardagslivet. Som framgår av uppräkningsen var Platons syn på dessa förebilder dessutom infogad i ett politiskt sammanhang, vilket inte gör det orimligt att betrakta hans verk *Staten* som det första skriftliga och därmed också äldsta bidraget till vad som idag betecknas som ungdomspolitik.

Ur denna synvinkel förefaller ”ungdomen” ha varit en politisk fråga i alla tider – eller åtminstone sedan antiken. Och frågan om vad som är god och dålig fostran tycks förbinda antiken med nutiden.

Mot bakgrund av att mimetiska moment, det vill säga någon form av efterbildning eller efterhärming, ingår i all socialisation eller fostran är det knappast förvånande att föreställningen om ungas behov av vuxna förebilder framträder som en oerhört långvarig eller seg historisk tankefigur. Därmed skriver den också med lätthet in sig i tropen *Inget är nytt under solen* och ger stöd åt en historieskrivning om ungdom som bygger på den. I dagens ungdomsdiskurs sätts den dock knappast i spel lika ofta som den motsatta tropen *Förr och nu*, som betonar skillnaden eller brottet mellan det förflutna och samtiden. Ja, det finns till och med fog för att hävda att den senare tropen utgör grundstommen i en modern syn på ungdomen, i bemärkelsen att den både hör hemma i modern tid och kan betraktas som ett uttryck för en bestämning av densamma.

Genom att historisera tiden (eller snarare olika tidsuppfattningar) har Reinhardt Koselleck pekat på att det var först mot slutet av 1700-talet som människor började uppleva att de levde i eller hörde till en ny tid.³⁹ Det var vid denna tid – eller närmare bestämt mellan 1770 och 1830 – som nutiden enligt Koselleck lösgjorde sig från det förflutna i människors medvetande och det skapades ett glapp mellan det som han betecknar som *erfarenhetsrum* och *förväntanshorisont*. Hans lokalisering av ”den nya tiden” till denna epok kan visserligen ifrågasättas, inte minst mot bakgrund av den långvariga användning av begreppet modern som föregått den, men den sammanfaller tämligen exakt med uppkomsten av en rad ungdomsrörelser och ungdomsgenerationer som betraktade sig själva som representanter för eller gjorde sig till talesmän för en ny tid.

Alltifrån de unga intellektuella i Tyskland som under 1770-talet gjorde sig till talesmän för den nya tiden under parollen *Sturm und Drang* och efterföljande nationella generationsrörelser som under romantiken betecknades som *Junges Deutschland* (Unga Tyskland), *Jeune France* (Unga Frankrike) och Unga Sverige till dagens generationsbeteckningar har nya ungdomsgenerationer gång på gång stått som representanter för eller fått symbolisera en ny tid; vilket inte minst de decenniumetiketter som numera flitigt används i Sverige för att särskilja 40-, 50-, 60-, 70-, 80- och 90-talister från varandra vittnar om. Denna tankefigur om en ny tid och en ny ungdom var på plats också när ungdomskulturbegreppet myntades i början av 1900-talet, liksom när det senare togs i mer allmänt bruk under 1950- och 60-talen. Ofta hänförs ungdomskulturens ursprung eller uppkomst också till de senare decennierna, som exempelvis i regeringspropositionen *Makt att bestämma – rätt till välfärd* (2004/05:02, s. 15) där ungdomskulturen beskrivs som ett ”gryende” fenomen under 1950-talet. Det är dock regel snarare än undantag att ”ungdomskulturen” på detta sätt uppfattas som ett relativt nytt historiskt eller påtagligt modernt fenomen, trots att det finns gott om historiska belägg för att en lång rad av ungdomskulturer föregått dem som uppstod på 1950- och 60-talen, både i Sverige och i andra länder. Men i den mån som man betraktar ungdomskulturen som ett relativt nytt, modernt eller senmodernt fenomen antar den i sig karaktär av en vattendelare mellan förr och nu som också ger stöd åt uppfattningen att ungdomens historia kännetecknas av diskontinuitet.

Själva begreppet ungdomskultur framträder härigenom överlag som en *kronotyp*, det vill säga en social och kulturell bestämning av tiden, i den samtida diskursen om ungdom.⁴⁰ Kronotyper kan betraktas som sociala tidskonstruktioner som tilldelar olika fenomen en plats i historien eller särskiljer olika historiska epoker från varandra, utan att för den skull alltid manifesteras sig i termer av tid (vilket inom parentes sagt bidrar till att göra dem verksamma på ett implicit eller omedvetet sätt). Den kronotyp som svarar för den gängse indelningen av den västerländska historien i forntid, medeltid och modern tid har i denna mening en mer explicit karaktär än begrepp som används för att särskilja olika stadier i samhällets utveckling, som exempelvis indelningen i ett feodalt, industriellt

och postindustriellt samhälle. Den senare indelningens karaktär av kronotyp framträder dock betydligt mer explicit än om man ser till begreppet ungdomskultur.

Ungdomskulturbegreppet etablerade sig som kronotyp redan när det infogades i det allmänna språkbruket under 1950- och 60-talen och förknippades med företeelser som den expanderande fritids-, konsumtions- och mediesfären, det vill säga i själva verket vävdes samman med en rad andra kronotyper, som exempelvis det som betecknades som det nya överflöds-, konsumtions- eller välfärdssamhället. Ungdomskulturen uppfattades, kort sagt, som ett nytt fenomen eller ett uttryck för en ny tid redan när det trängde in i det allmänna medvetandet – och inte minst som ett uttryck för en ny typ av ungdomsproblem, vilket framför allt bidrog till att väcka liv i föreställningar om att det-var-bättre-förr eller med andra ord den historiska tropen eller tankefiguren om en förlorad guldålder. Och ungdomskulturbegreppet har därefter till stor del behållit sin karaktär av ett slags slagruta för att söka efter eller seismograf för att registrera nya samhällsfenomen eller -företeelser, vilket inte minst förstärktes av de nya kronotyper som togs i mer allmänt bruk mot slutet av 1900-talet för att ringa in gränserna för eller olika typer av brott i det moderna samhällets utveckling och framför allt tematiserades i termer av övergången till ett post- eller senmodernt samhällstillstånd. Samtidigt har den reflekterande syn på ungdomen som är knuten till dessa post- eller senmoderna kronotyper bidragit till att bryta ned de föreställningar om att det-var-bättre-förr som tidigare ackompanjerade själva användningen av ungdomskulturbegreppet, dock utan att ersätta denna trop om en förlorad guldålder med en som betonar att vi går mot ljusare tider, vilket framstår som en förtjänst snarare än en brist. Och det förklaras i första hand av det postmoderna tänkandets ifrågasättande av den framstegstro som ända sedan upplysningstiden har format uppfattningen om den moderna tiden eller vad som har betecknats som det moderna projektet.

Som exemplet med ungdomskulturbegreppet ger en uppfattning om kan tropen *Förr och nu* – eller kronotypen *det nya*, som kan betraktas som en variant av den – antingen sammankopplas med en tankefigur om tillbakagång eller framsteg, det vill säga antingen väcka liv i föreställningen om en förlorad guldålder eller att vi går mot ljuset. Sådana sammankopplingar framträder dessutom ofta som komplexa genom att olika kronotyper vävs samman på motstridiga eller tvetydiga sätt, vilket exempelvis kännetecknade ungdomskulturens plats i 1950- och 60-talens ”välfärdssamhälle”, där användningen av det förra ordet väckte liv i föreställningar om tillbakagång eller till och med förfall, medan det senare förknippades med framsteg och bättre tider. Och accepterar man den dåtida synen på ungdomskulturen som ett nytt fenomen framträder den härigenom närmast som en negativ konsekvens av eller ett slags anomali (avvikelse) i välfärdssamhället. Samma komplexa sammanvävning av olika troper eller kronotyper framtonar dock i dagens diskurs om ungdom, inte minst med avseende på de synpunkter på behovet av vuxna förebilder som ofta förs fram i den och som jag nyss berört. Som framgått kan dessa synpunkter i sig betraktas som ett urgammalt inslag i diskursen om fostran, samtidigt som de under de senaste decennierna på ett ganska tydligt sätt vilat på en tankefigur om skillnaden mellan det som är och det som var – eller mellan en (ofta ospecificerad) förfluten tid då ungdomar hade vuxna förebilder och nutiden där sådana saknas. Och därmed väcker de givetvis också liv i föreställningen om att det – åtminstone i vissa avseenden – var bättre förr.

Som detta exempel visar bidrar de historiska troper och kronotyper som jag pekar på här inte bara till att legitimera vissa samtida synsätt på ungdomar och fostran, utan också till att vissa tankefigurer upprepas eller ständigt återkommer i diskursen om desamma, även om de framstår som nya eller så att säga förpackas på nya sätt. Det gäller också de föreställningar om ungdomar och fostran som är knutna till de sentida kronotyperna, det post- och det senmoderna, och där brotten mellan den förflutna moderniteten och den nya post- eller senmoderniteten betonas (om än på ett mer radikalt sätt med det förra än det senare begreppet). Sådana diagnoser av post- eller senmoderna drag har karaktären av samtidsdiagnoser, men vilar samtidigt på en kronotyp, det vill säga föreställningen om en ”ny ungdom”, som har upprepats otaliga gånger i bestämningen av den samtida ungdomen, åtminstone sedan den nya tiden i linje med Kosellecks analys av densamma öppnade sig som en ny historisk förståelsehorisont.

Den nya ungdomens eviga återkomst i den moderna, inklusive – om man så vill – den post- eller senmoderna, diskursen om ungdom vittnar, i likhet med exempelvis postprefixets ymniga användning under de senaste decennierna, om förr-och-nu-tropens starka ställning i samtidens historiska narrativ: de berättelser olika fenomen, händelser eller företeelser infogas i och därigenom tilldelas en plats i historien. Vurmen för att tänka i termer av förr-och-nu eller före-och-efter, den speciella variant av denna trop som spritt sig med postprefixets utbredning, öppnar också för att det som framstår som nytt eller diskontinuerligt i historien överbetonas på bekostnad av det som består, är sig likt eller har kontinuerlig karaktär. Dessutom ackompanjeras sådana överbetoningar av ”det nya” knappast längre som i 1800-talets tankevärld av brasklappar (förbehåll) om att saker och ting återkommer och upprepar sig i historien, vilket exempelvis låg till grund för Nietzsches sätt att genomskåda det som gjorde anspråk på att vara nytt i historien som en oändlig upprepning eller evig återkomst, liksom Hegels tanke om historiens list, Marx devis om att historien alltid upprepar sig som fars och Kierkegaards reflektioner kring det omöjliga i att något upprepas på exakt samma sätt varje gång det manifesterar sig. I den efterföljande tankevärlden är det framför allt Walter Benjamin som förvaltat dessa tankegångar, vilket bland annat framtonar i hans definition av *”det ’moderna’ som det nya i förbindelse med det som alltid varit”* och som på ett näst intill extremt sätt, genom att det förbinder kronotypen det moderna med ett oändligt förflutet, betonar såväl kontinuiteten som diskontinuiteten i historien.⁴¹

En sådan samtidig betoning av kontinuitet och diskontinuitet kan också förstås i termer av olika historiska tidsskikt eller kronotyper, som löper parallellt med, överlagrar och i vissa fall står i motsättning till varandra. Och ur denna synvinkel samspelar det oföränderliga med det som förändras eller har förändrats – till och med på ett eruptivt eller omstörtande sätt – också i fråga om barns och ungdomars fritidssocialisation.

Fritidens plats i barns och ungas socialisation

Ser man till hur olika tidsskikt samspelar med varandra i ungdomars fritidssocialisation blir man dels vaksam på de historiska troper som beskrivits ovan, dels benägen att söka efter de värdegrunder som denna socialisation vilar på betydligt längre tillbaka i historien än vad som är brukligt. Härigenom minskar också risken för att vi bara ser det diskontinuerliga eller det kontinuerliga i den historia som leder fram till och fortfarande är verksam i samtiden. Och därmed riskerar vi inte heller att alltför lätt fångas och vilseledas av historiska troper eller tankefigurer som i sig varken är möjliga att verifiera eller dementera, men på olika sätt ligger till grund för den tid vi lever i.

Ibland framhålls tidigare brytpunkter i historien explicit som orsak till hur saker och ting är i samtiden, som när exempelvis behovet av att vuxna sätter gränser för barn och ungdomar påtalas med hänvisning till att 1940- och 50-talens så kallade fria uppfostran ledde till att det numera inte finns några tydliga värderingar och normer för deras socialisation i dagens samhälle. Sådana argument ackompanjeras dessutom ofta av påpekanden om att det saknas en gemensam värdegrund för dem som arbetar med barns och ungdomars fritid, både med avseende på målsättningarna med olika fritidsverksamheter och pedagogiskt. Och det gör det givetvis också, om man med ”gemensam värdegrund” menar något som liknar eller artikuleras på samma explicita sätt som i exempelvis skolans läroplaner. Inte minst pedagogiskt sett är fritiden en betydligt mer oregerad del av barns och ungdomars liv än vad skolan är, men det innebär för den skull inte att det saknas värden som ligger till grund för eller styr deras fritidssocialisation, däremot framträder de kanske inte alltid lika tydligt som i vissa andra sammanhang.

I skolan är givetvis inte pedagogikens ställning i sig omstridd på samma sätt som när det gäller barns och ungdomars fritid, även om det råder ständiga meningsskiljaktigheter kring och debatt om *vilken* pedagogik som ska ligga till grund för skolarbetet. Förklaringen till att det förhåller sig så ligger till viss del förborgad just i ordet skolarbete, det vill säga att den tid barn och ungdomar tillbringar i skolan betraktas som ett slags arbete och därmed som motsats till deras fritid, vilket kort sagt gör det långt ifrån självklart att pedagogiska mål och metoder också ska ligga till grund för eller intervensera den fria tid de förfogar över. På detta och otaliga andra sätt bekräftar vårt språkbruk inte bara åtskillnaden mellan arbete och fritid, utan pekar också på att vi värderar dessa socialt avgränsade handlingssfärer på olika och delvis motstridiga sätt och tillskriver oss själva och andra skiftande handlingsutrymmen inom dem i termer av exempelvis ansvar, disciplin, plikt och frihet.

De kontraster mellan olika värden som språket på detta sätt uppdagar för oss påminner om de ideal som Charles Taylor betecknar som starka eller grundläggande värderingar och som vi införlivar tidigt i livet, men inte primärt genom att någon föreskriver dem för oss utan snarare för att de skriver in sig i vad vi gör och säger, alltså i vårt sätt att handla, inklusive våra praktiker, och vårt språk.⁴² Som Taylor betonar grundläggs sådana värderingar med hjälp av begreppsliga motsatspar: för att förstå vad fritid är måste vi förstå vad arbete är och vice versa, liksom exempelvis förståelsen av mod avtecknar sig som motsatsen till feighet och det goda som motsatsen till det onda och vice versa. Även om det är tveksamt om distinktionen mellan arbete och fritid vilar på starka värderingar av den typ som Taylor beskriver och som han menar skriver in sig i såväl personliga som kollektiva identiteter, så kan dikotomin arbete-fritid inte enbart betraktas som en neutral kategorisering av den tid vi arbetar respektive är lediga, utan det motsatspar som ligger till grund för dikotomin vilar också på vad som kan betecknas som två skilda värdegrunder. Dessa värdegrunder avtecknar sig i synen på hur vi värderar det som begreppen refererar till, de förväntningar vi har på det, de krav vi upplever att det ställer på oss och, inte minst, hur vi reagerar känslomässigt

på det eller de idealbilder vi målar upp av det. Detta utgör, kort sagt, logiken bakom att vi värdesätter arbete och fritid på olika sätt, men trots allt på ett sätt som gör att denna skillnad förefaller vila på ett slags gemensam värdegrund i bemärkelsen att de värden som vi tillskriver exempelvis fritiden och förväntar oss att den ska realisera för oss framstår som relativt unisona. Människor kan visserligen fylla sin fritid med högst skiftande aktiviteter, såväl av hög som låg kvalitet och sådana som framstår som meningsfulla för vissa och meningslösa för andra, men de bakomliggande motiven till varför de gör vad de gör eller vad de vill uppnå med det de gör har samtidigt en relativt unison karaktär, vilket tyder på att de flesta har internaliserat den värdemässiga grund som själva fritidsbegreppet vilar på och som i huvudsak ger uttryck åt värden som utgör motsatsen till dem som ligger till grund för synen på arbete.

Avkoppling, rekreation, förströelse, vila och inte minst en hög grad av självbestämmande och därmed också val- och ansvarsfrihet hör till de mer eller mindre diffusa värden som så att säga är inbyggda i själva föreställningen om fritiden som en separat handlingssfär, vilket även karakteriserar den värdegrund som avtecknar sig om man ser till fritidens institutionalisering i det moderna samhället. Denna institutionalisering har rötter långt tillbaka i tiden och vilar bland annat på den omvärdering av förhållandet mellan *vita contemplativa* och *vita activa*, det kontemplativa respektive aktiva livet, som Hannah Arendt har pekat på och som hon menar framträder redan under 1600-talet med övergången till det som hon betecknar den nya tidens arbetsamhälle.⁴³ Med detta steg också *homo faber*, den människa som producerar eller tillverkar livsförnödenheter och bruksföremål, enligt Arendt fram som det normgivande idealet, vilket avtecknade sig tydligast i den mekanistiska och instrumentellt inriktade världsbild som den nya tiden förde med sig. Medan det kontemplativa livet, som var undandraget samhällseliga aktiviteter och arbete, tidigare värderades högst, uppvärderades från och med 1600-talet inte bara det aktiva livet, det liv som kännetecknar människan som social varelse, utan framför allt den produktiva och instrumentella sidan av det.

Som två sidor av samma mynt avtecknade sig det arbetsamhälle som den nya tiden med Arendts terminologi förde med sig också som ett konsumtionssamhälle, där produktion och konsumtion framstod som två komplementära moment i samhällets ämnesomsättning. Men med industrialiseringens reglering av arbetstiden hänvisades samtidigt det senare momentet till människors fria tid och den fritid som efterhand öppnade sig för alltfler av dem med en ökad produktivitet och förkortad arbetstid. Liksom *vita activa* tidigare fått sin bestämning utifrån *vita contemplativa* fick fritiden som har framgått tidigare på detta sätt sin bestämning av arbetstiden i det nya arbetsamhället. När kontemplationens primat över det aktiva livet var bruten ersattes det av arbetets primat över fritiden i det nya arbets- och konsumtionssamhället. Och i takt med att arbetet sattes i centrum för människans liv tillskrevs det också ett högre moraliskt värde än den fria tid som till att börja med till stor del framtonade som en oreglerad pendang till den reglerade arbetstiden.

När det som Arendt betecknar som den nya tiden övergår i eller sammansmälter med den moderna värld som öppnar sig mot slutet av 1700- och det tidiga 1800-talet hamnar dock den fria tiden, som jag tidigare påvisat, alltmer i fokus för såväl olika idéströmningar som sociala rörelser och sociala åtgärder, inte minst med avseende på barns och ungdomars fostran. Idémässigt framstår denna tid som utgångspunkten för den värdegrund som så småningom manifesterar sig när fritiden institutionaliseras och framträder som en separat social handlingssfär vars grunddrag kvarstår än idag. I allt väsentligt formades denna värdegrund av idéströmningar och sociala rörelser som tog fasta på fritidens produktiva och utvecklingsmässiga potential och gick i bräschen för att ta tillvara den mänskliga energi som frigjordes i takt med att arbetets produktivitet ökade och den tid det tog i anspråk minskade.

Symptomatiskt nog knöt de idéer som på detta sätt fick genomslag under 1800-talet an till de ideal som de tidigare föreställningarna om *vita contemplativa* och *vita activa* förmedlat, men omvandlade dem samtidigt till något nytt. Det kontemplativa livets ideal återspeglade sig framför allt i det nya bildningsideal som Wilhelm von Humboldt gick i bräschen för i början av 1800-talet och det aktiva livets ideal i den kroppsliga motsvarighet till det själsliga bildningsidealet som jag har pekat på i form av den pedagogiska gymnastik som utvecklades av GutsMuths, Jahn och Ling. I 1800-talets samhälle utkristalliserade sig på detta sätt fostran av kroppen stegvis som en huvuduppgift för gymnastik- och så småningom idrottsrörelsen och fostran av själen för folkbildningen, samtidigt som den antika devisen *mens sana in corpore sano*, en sund själ i en sund kropp, band samman dessa uppgifter till en koherent syn på den fostran som var knuten till fritiden. Men den stod också i samklang med den fostran som staten tog ansvar för under 1800-talet med införandet av den obligatoriska skolan, samtidigt som skolgången övertog arbetets plats – också i bokstavlig bemärkelse – som fritidens motpol för de yngre.

Samtidigt som den fritidsfostran som på detta sätt formades under 1800-talet hade tydliga disciplinerande drag, byggde den på en lika påtaglig tro på människans förmåga till utveckling och framsteg. Såväl den klassiska bildningstanken som tanken på en sund fysisk fostran byggde dessutom på att själva utövandet av något var lika viktigt som resultatet av det. Både själsligt och kroppsligt vilade denna fostran på antagandet att individen besatt förmågor som kunde tas tillvara och utvecklas genom kultivering och träning. Själva bildningsbegreppet, som introducerades i det tyska språket omkring mitten av 1700-talet och snabbt fick fotfäste i de skandinaviska språken, öppnade dock för att bildning både framstod som ett mål och ett värde i sig. Härigenom skapades redan tidigt en spänning mellan formell och informell bildning, den förra orienterad mot ett objektiskt kunskapsideal och den senare mot ett subjektivt, som i samspel med införandet av den obligatoriska skolan och den successiva utbyggnaden av ett offentligt socialisationssystem bidrog till att synliggöra klyftan mellan formella och informella läroprocesser.

Distinktionen mellan formell och fri eller informell bildning var dock inte den enda spänning som manifesterade sig i den värdegrund för och institutionalisering av fostran som tog form under 1800-talet. Som redan framgått kännetecknades den också av spänningar som hade sin grund i själva distinktionen mellan arbete/utbildning och fritid, liksom i åtskillnaden mellan kroppslig/fysisk och själslig/intellektuell fostran, som visserligen överbryggades av den antika devisen en sund själ i en sund kropp, men trots allt öppnade för skiftande och i vissa fall motstridiga ideal och målsättningar. Till detta kan läggas att fritiden i sig öppnade sig åt olika håll, framför allt på grund av att den blev föremål för olika intressen med förankring i den differentiering mellan stat, marknad och civilsamhälle som utkristalliserade sig på ett allt tydligare sätt under övergången från 1800- till 1900-talet.

Mot bakgrund av denna differentiering växte den värdegrund för och institutionalisering av fritidssocialisationen som går att urskilja i början av 1900-talet fram i motsättning till den fritid som saknade fostrande eller pedagogiska ambitioner. Den senare delen av fritiden var sedan lång tid tillbaka väl etablerad i form av underhållning, konsumtion, nöjen och förströelser, men fick ett påtagligt uppsving omkring sekelskiftet 1900 och öppnade sig också, åtminstone att döma av den allmänna debatten, alltmer för yngre människor. Kampen mot underhållningen och olika fritidsnöjen – och vad som senare kom att betecknas som masskulturen, kommersialismen eller de kommersiella krafterna – utgjorde vid denna tid den minsta gemensamma nämnaren för de som ställde sig bakom synen på eller slog vakt om fritiden som en arena för fostran och pedagogik. Motsättningen mellan fritid som underhållning och fostran sammanföll härigenom med de motstridiga intressen som å ena sidan var förankrade i marknaden och å andra sidan i det civila samhället och staten.

Med bas i industrisamhällets nya folkrörelser utvecklades alliansen mellan staten och det civila samhället mot marknaden till grundbulten i 1900-talets värdegrund för och institutionalisering av fritidssocialisation. Detta var påtagligt i de nordiska länderna och speciellt i Sverige genom det statliga stöd som efterhand förmedlades till föreningslivet och som markerade att staten tog på sig huvudansvaret för "samhällets" socialisation av barn och ungdomar under fritiden. Men alliansen mellan staten och civilsamhället byggde också på framväxten av en demokratisk överideologi, som föreskrev att alla följer samma demokratiska spelregler och att föreningslivet i linje med detta skulle arbeta för gemensamma demokratiska ideal och målsättningar, trots inbördes ideologiska skillnader eller motsättningar. Som jag delvis redan berört har dock den ideologiska grunden för denna allians försvagats påtagligt under de senaste decennierna om man ser till de förhållningssätt som tidigare uttrycktes gentemot marknaden i exempelvis skolans läroplaner, statliga utredningar och i form av föreningslivets motstånd och aktioner mot det kommersiella nöjeslivet.

Den ideologiska överbyggnad som på ett mer direkt sätt gav uttryck åt alliansen mellan staten och det civila samhället framträder dock på ett relativt intakt sätt ända fram till och med 1960- och 70-talen och fick också nytt bränsle av de icke- eller antikommersiella strömningar som var förankrade inom dessa decenniers nya ungdoms- och sociala rörelser, till exempel i form av den musikrörelse som gick under epitetet prog i Sverige. Fram till dess legitimerade denna sida av ideologin, som ännu inte kan betraktas som helt överspelad om än påtagligt försvagad, framför allt det statliga stödet till föreningslivets fritidssocialisation, som i exempelvis den statliga utredningen *Kommunerna och ungdomen* från 1966 där man konstaterade att det förelåg

"ett markant konkurrensförhållande mellan ungdomsfostrande arbete och kommersiell nöjesindustri" och att detta "medför ökade krav på anslagsgivningen till ungdomsorganisationernas arbete".⁴⁴

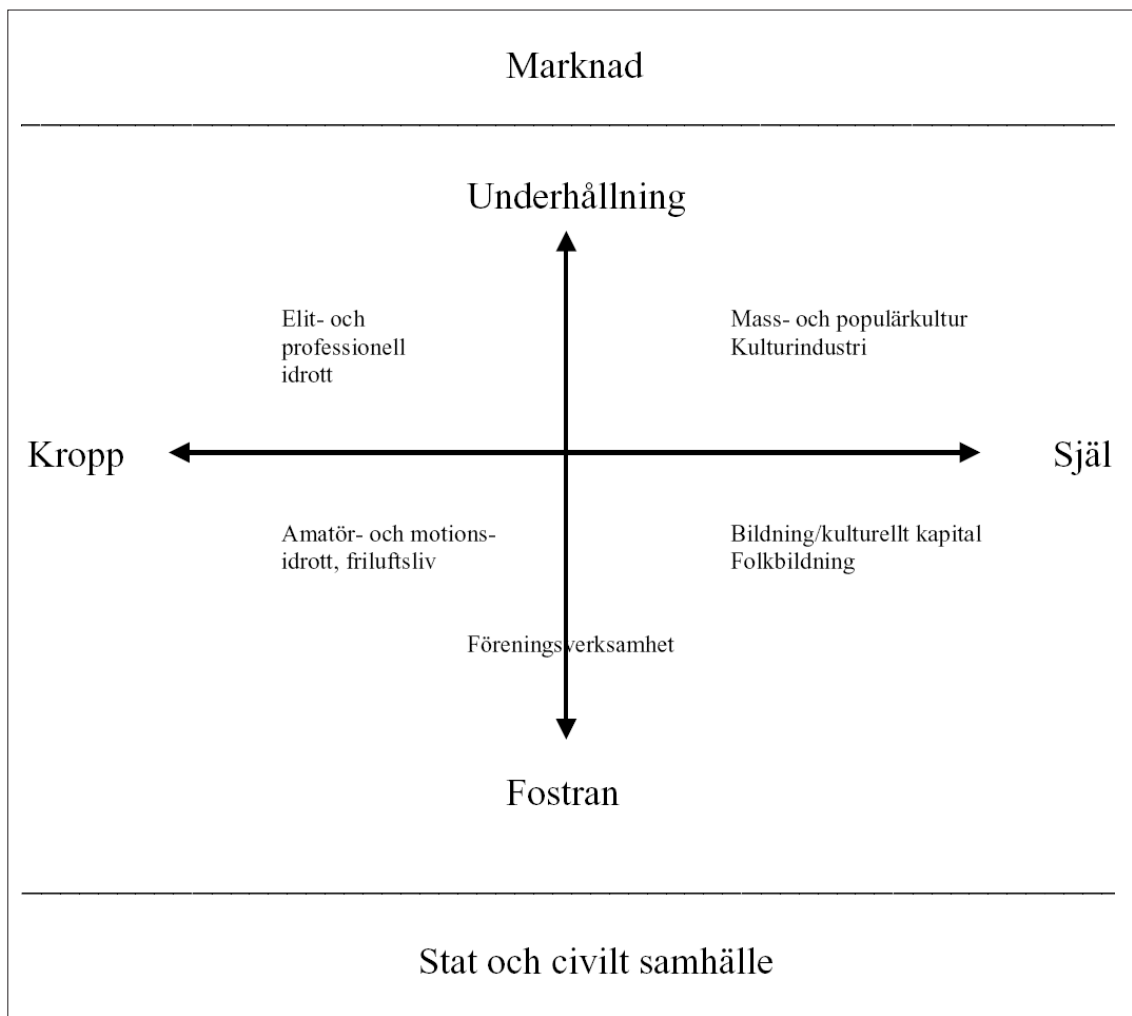
I detta citat lyfts också den motsättning fram mellan fritid som underhållning och fostran som jag har pekat på här och som jag menar ligger till grund för den moderna institutionaliseringen av den samhälleliga fritidssocialisationen. Ser man till svenska förhållanden är det också berättigt att beteckna denna institutionalisering som "samhällelig" i bemärkelsen att den framträder som ett resultat av statliga och civilsamhälleliga ambitioner, strävanden och insatser. Som kombination av sådana insatser kännetecknades denna institutionalisering samtidigt av inre spänningar, som efterhand fick mer påtagliga konsekvenser, inte minst för en sammanhållen syn på den fysiska fostran som idrottsrörelsen gick i bräschen för och den kulturbaserade eller intellektuella fostran som framför allt folkbildningsrörelsen och olika idéburna organisationer tog sig an. Distinktionen mellan idrott som underhållning och fostran var, kort sagt, redan från utgångspunkten mindre klar och entydig än vad som var fallet med den fostran som vägledades av bildningsbegreppet, vilket i sig framstod som motsatsen till efemära eller flyktiga nöjen. Detta återspeglade sig också tidigt genom att motsättningen mellan hög och låg kultur inte hade någon direkt motsvarighet inom idrotten, där elitidrotten publikt sett intog positionen som "masskultur" redan innan detta ord från och med 1920- och 30-talen började användas för att beteckna den undermåliga kultur som bekämpades av företrädare för den seriösa kulturen och bildningen. Visserligen tillskrevs olika idrotter skiftande status, i huvudsak utifrån vilka sociala klasser som utövade dem, men den kommersiella potentialen inom idrotten låg redan tidigt inom elitidrotten, medan det förhöll sig tvärtom inom bildningens kärnområden, som konsten, litteraturen och humaniora, där elit- och masskulturen repellerade varandra och framstod som rivaler. Följaktligen var det inte – och är fortfarande inte, kan tilläggas – möjligt för elitidrotten att degraderas till mass- eller populärkultur i samma mening som den högre eller den seriösa kulturen. Ur publik synvinkel är elitidrott idag närmast synonym med underhållning, medan den kultur som har eller ges elitstämpel fortfarande framstår som ett slags antonym (motsatsord) till den senare.

Ser man däremot till idrottsutövandet framträder en påtaglig åtskillnad mellan elit- och motionsidrott, samtidigt som mycket talar för att den hierarkiska indelningen i hög och låg kultur numera har försvagats eller mist sin tidigare betydelse, då den bland annat bars upp av en relativt tydlig distinktion mellan bildning och underhållning. Det senare har försvagningen av själva bildningstanken efter andra världskriget bidragit till, vilket återspeglar sig i att ordet *bildning* numera, trots sin sentida renässans, framstår som ett slags arkaism. Under samma tid har elitidrotten professionaliserats och amatöridealet utplånats som grund för den, vilket markerades på ett definitivt sätt när den olympiska amatörregeln avskaffades inför sommarolympiaden i Barcelona 1992. På sätt som motsvarar dem som bildningstänkandets förfall och elitidrottens professionalisering ger uttryck åt har den moderna värdegrund för och institutionalisering av fritidssocialisationen som byggdes upp och konsoliderades under 1800- och 1900-talen även påverkats eller utmanats av andra förändringar och tendenser under den andra hälften av det senare seklet fram till idag. Värden som framstår som starka under en tidsperiod har försvagats under den efterföljande tiden eller fått ge vika för andra värden, samtidigt som värden som tidigare framstod som embryonalt artikulerade eller svaga tvärtom har stärkts. I denna mening framstår den värdegrund för och institutionalisering av fritidssocialisationen som jag har pekat på här, åtminstone om man ser till dess bärande element och idealtypiska form, som starkast under den första hälften av 1900-talet, för att successivt försvagas under den andra hälften av seklet. I ljuset av att denna institutionalisering kan betraktas som uttryck för ett långsiktigt modernt ungdoms- och fritidspolitiskt projekt kan den försvagning som kännetecknar den under 1900-talets andra hälft uppfattas som effekter av en rad sen- eller postmoderna tendenser, med reservation för att det diskontinuerliga i historien ofta överbetonas i tematiseringen av sådana tendenser.

Trots denna reservation aktualiserar tematiseringen av dessa sen- eller postmoderna tendenser frågan om det moderna projekt som jag pekar på här fortfarande lever eller är livskraftigt. Denna fråga är berättigad, inte minst mot bakgrund av att det moderna ungdoms- och fritidspolitiska projekt som grundlades under 1800-talet och konsoliderades under efterföljande sekel numera framstår som en tradition och därigenom har mist en stor del av sina tidigare progressiva drag – eller helt enkelt inte längre framstår som lika ”modernt” som förr. Idéerna om själslig och fysisk fostran bars fram av och utgjorde en del av vad Charles Taylor betecknar som *modern social imaginaries*, sociala visioner med drag av utopier som banade väg för och instiftade en ny och modern moralisk ordning, samtidigt som de i sig fungerade som drivkrafter för att handla i linje med vad som framstod som rätt och riktigt.⁴⁵ Som Taylor framhåller förmedlades inte bara förståelsen och acceptansen av dessa visioner av idéer utan också av de nya praktiker och handlingssätt som instiftades och efterhand bar upp dem.⁴⁶ Samtidens moraliska ordning vilar enligt Taylor i denna mening på det ekonomiska system, den offentliga sfär och den syn på demokratiskt självstyre som växt fram med och konstituerat det moderna samhället. De idéer och praktiker som i denna mening format samtidens ekonomi, offentlighet och demokratisyn har inte längre samma visionära kraft som tidigare och framstår inte heller som odelat moderna, men verkar – om man ska tro Taylor – fortfarande, om än till stor del i det tysta eller bakom våra ryggar, genom att de har införlivats i oss och vi tar dem för givna.

Möjligtvis står samtiden på – eller har redan passerat – tröskeln till ett senmodernt ungdoms- och fritidspolitiskt projekt, i bemärkelsen att nedmonteringen av det moderna projekt som jag talar om här har påbörjats, men det förefaller trots detta förhastat att dra slutsatsen att det senare är överspelat eller raserat. Detta kan exemplifieras med bildningsbegreppet, som trots att det numera delvis framstår som en arkaism fortfarande dyker upp i såväl utbildnings- som fritids- och kulturpolitiska sammanhang och knappast kan betraktas som överspelat i ljuset av de empiriska undersökningar som genomförts i Bourdieus anda av det kulturella kapitalets betydelse för människors, inklusive ungas, sätt att orientera sig i dagens samhälle, inte minst med avseende på fritiden.

Schematiskt kan den värdegrund för och institutionalisering av den moderna fritidssocialisation som numera utmanas av olika sen- eller postmoderna tendenser åskådliggöras på följande sätt:

Figuren tar givetvis endast fasta på de grundläggande dragen i, liksom de tydligaste motsättningar eller dikotomier som ligger till grund för, det moderna projekt inom vars ramar det har konstituerats och utvecklats en värdegrund och ett slags moralisk ordning för den samhälleliga fritidssocialisationen. Som framgår rör det sig inte om en helt koherent värdegrund, varken i den mening att den bygger på värden som alla instämmer i eller att den saknar inre motsättningar, tvärtom är det just dessa motsättningar eller dikotomier som så att säga håller den på plats: fostran kontra underhållning respektive det kroppsliga/fysiska kontra själsliga/intellektuella utövandet av eller deltagandet i olika fritidsaktiviteter.

Till stor del ligger de sen- eller postmoderna tendenser som utmanar den moderna värdegrunden för fritidssocialisationen i att de grumlar eller gör de dikotomier som ligger till grund för den mer diffusa. Så har exempelvis motsättningen mellan fostran och underhållning grumlats av en rad tendenser som sammanhänger med den tilltagande medialiseringen och remedieringen under de senaste decennierna, framför allt i form av nya mediegenerer som *edutainment* eller *infotainment* som framstår som hybrider av kunskapsinhämtning och underhållning, men också nya multimodala medier som likt personatorerna både fungerar som arbets-, studie- och förströelseredskap. På motsvarande sätt har distinktionen mellan fysisk och intellektuell fostran grumlats av den nya upplevelse- eller kreativa ekonomin, till exempel genom att den överskrider gränserna mellan idrott

och kultur i form av evenemang som förenar inslag från bådadera med varandra. Som dessa exempel avser att illustrera ligger en del av själva värdegrunden för det moderna ungdoms- och fritidspolitiska projektet i att dess grundläggande dikotomier hålls på plats eller inte blir alltför diffusa. Följaktligen tenderar också dess apologeter att försvara dessa dikotomier mot allt som utmanar eller hotar att bryta ner dem, exempelvis genom att klart skilja mellan fostran och underhållning, bildning och nöjen, idrott och kultur eller kommersiella och ideella fritidsverksamheter. Och detsamma gäller givetvis den föreningsverksamhet som har etablerat sig som själva grundformen för både fysisk och intellektuell fostran i det sätt som det moderna ungdoms- och fritidspolitiska projektet har utformats på i Sverige, inklusive betydelsen av den åtskillnad mellan förenings- och föreningslös ungdom som detta projekt i sig har frambringat.

Som politiskt projekt kan den moderna institutionaliseringen av fritidssocialisationen och den värdegrund den vilar på inte enbart betraktas som en realisering av intressen och behov som har föregått eller utvecklats parallellt med den, utan den har också själv skapat eller frambringat specifika intressen som dess företrädare slår vakt om. Detta kan ställas i relation till problemet med att ungdomar som på olika sätt riskerar att hamna i vad som numera ofta betecknas som utanförskap också tenderar att marginaliseras av den infrastruktur som hör till den samhälleligt institutionaliserade fritidssocialisationen. Ur den topografiska synvinkel som jag har anlagt här kan denna infrastruktur betraktas som en rumslig motsvarighet till hur något förkroppsligas, vilket dels öppnar för att tematisera hur dess värdegrund är förbunden med rumsliga förhållanden, dels den typ av frågor som Björn Andersson väcker kring sociala läroprocesser i *Mötesplatser för unga* genom att betrakta dem som en del vad han betecknar som ”socialpedagogikens geografi” – eller att, kort sagt, se till de platsspecifika eller rumsliga förutsättningarna för olika typer av läroprocesser.⁴⁷

Ställer man den institutionaliserade fritidssocialisationens topografi i relation till dess värdegrund, som den har tecknats här, är det relativt lätt att se att det antingen har varit ungdomsmiljöer som inte hört till föreningslivet eller haft en påtagligt ”kommersiell” prägel som sedan lång tid tillbaka har uppfattats som problematiska eller helt enkelt beskrivits som ”olämpliga ungdomsmiljöer”; vilket exempelvis var fallet i rapporten *Ej till salu* som publicerades 1981 och där en arbetsgrupp tillsatt av Statens ungdomsråd presenterade slutsatserna av ett flerårigt utredningsarbete kring barns och ungdomars fritid.⁴⁸ Den koppling som på detta sätt framträder mellan fritidssocialisationens värdegrund och topografi förklarar till viss del också varför den öppna fritidsverksamheten alltsedan de första ungdoms- och fritidsgårdarnas tillkomst har haft en omstridd karaktär: till skillnad från föreningsverksamheten har den hela tiden befunnit sig i ett ingenmans- eller gränsland mellan fysiska och intellektuella eller idéburna aktiviteter, samtidigt som de aktiviteter som burit upp den i många fall mer har framtonat som en form av underhållning eller förströelse än något som har varit möjligt att förknippa med fostran. Därigenom har den öppna verksamheten varit svår att infoga och placera i fritidssocialisationens värdegrund och topografi, samtidigt som det just därigenom har varit möjligt att uppfatta den som ett hot mot denna värdegrunds distinktioner och gränsdragningar.

I denna mening förebådade svårigheten att placera in den öppna fritidsverksamheten i den samhälleliga fritidssocialisationens värdegrund och topografi tidigt de sen- eller postmoderna tendenser till uppluckring av det moderna ungdoms- och fritidspolitiska projektets grundläggande dikotomier och distinktioner. Ur denna synvinkel kan också Ungdomsstyrelsens ambition att konstituera eller stödja framväxten av nya mötesplatser för ungdomar i de övre tonåren förstås som en reaktion på dessa uppluckringstendenser. Även om det inte, så vitt jag har kunnat finna, explicit anges vad som menas med *nya* mötesplatser i mötesplatsantologin eller i andra skrivelser från Ungdomsstyrelsen, framgår det indirekt att det rör sig om platser för fritidsverksamhet som varken har karaktär av den traditionella ”slutna” föreningsmodellen eller ”öppna” gårdsmodellen. Till detta kan läggas ambitionen att, i linje med vad som brukar betecknas som en helhetssyn på ungdomars livssituation, öppna fritiden mot andra viktiga livssammanhang – eller, som det uttrycks

i inledningen till *Mötesplatser för unga*, att främja utvecklingen mot fritidsarenor som är kopplade till "ungdomars sociala etablering och integration i samhället och i vuxenvärlden".⁴⁹ Med de, på många sätt gränsöverskridande, ambitioner som på detta sätt knyts till behovet av *nya* mötesplatser följer också, om än indirekt, förhoppningar om att bryta den självselektion av övervägande så kallade expressiva ungdomar som länge har kännetecknat den öppna fritidsverksamheten och tenderat att mer göra den till en plats *för* en viss kategori av ungdomar än en *mötesplats* för olika ungdomskategorier eller -grupper.

Just i detta avseende kan man också ställa sig kritisk till Ungdomsstyrelsens parallella satsning på vad som betecknas som nya mötesplatser respektive mötesplatser för utsatta ungdomar och fråga sig om användningen av begreppet mötesplats verkligen är berättigad i det senare fallet. Användningen av själva uttrycket "mötesplats för" i relation till en viss målgrupp öppnar för en försätlig begreppsglidning som gör distinktionen mellan en mötesplats *för* en viss kategori eller grupp av ungdomar och en *mötesplats* för olika ungdomsgrupper oklar. Bortser man från vilka faktiska möten mellan olika sociala kategorier, inklusive ålderskategorier, som det som betecknas som mötesplatser *för* en viss målgrupp möjliggör eller realiserar bäddar den positiva laddning som ligger i själva ordet mötesplats för en retorik som döljer att sådana platser i vissa fall snarare exkluderar den grupp det är fråga om från än inkluderar den i vidare sociala sammanhang. I detta ligger givetvis också, förutom den risk för stigmatisering som jag tidigare påtalat, en uppenbar fara för att retoriska figurer döljer det kontraproduktiva i sådana "mötesplatser" sätt att fungera, vilket inte minst har framhållits av de som under årens lopp har kritiserat fritidsgårdarna för att vara samlingsplatser för problemtungda ungdomar och svara för en negativ socialisation av dem. Samtidigt förefaller det svårt att se någon annan lösning på dilemman av den typen, som i grunden handlar om att bryta negativa psykosociala utvecklingsmönster, inklusive drogmissbruk och kriminalitet, än att på olika sätt integrera det förebyggande ungdomsarbetet i det omgivande samhället – eller att med andra ord försäkra sig om att mötesplatser *för* ungdomar med någon form av sociala problem verkligen fungerar som *mötesplatser*, inte bara för dem själva och de som arbetar professionellt med dem, utan också för andra som kan bidra till att de utvecklas åt ett positivt håll.

Platser för informella läroprocesser

Som framgår av *Mötesplatser för unga* påtalas ofta behovet av målstyrning, resultatriktade arbetsätt och metodutveckling i den öppna fritidsverksamheten, samtidigt som betydelsen av informella och ovanliga läroprocesser inom olika fritidsarenor betonas. Dessa tendenser står till viss del i motsättning till varandra, även om det också är möjligt att uppfatta dem som komplementära. Det motstridiga ligger framför allt i att mål- och resultatstyrt arbete, liksom olika former av metodutveckling, bygger på ett explicitgörande av kunskaper och erfarenheter som strider mot själva naturen av den tysta eller erfarenhetsbaserade och förkroppsligade kunskap som utgör basen för en stor del av, men långt ifrån alla, de läroprocesser som kan karakteriseras som informella. Just denna tysta kunskap, som ligger till grund för eller utgör ett moment i såväl formella som informella läroprocesser, sammanblandas dock ofta med de senare. Vissa informella läroprocesser har karaktär av ett slags tyst kunskap som är svår eller omöjlig att uttrycka i ord, medan andra har en artikulerad karaktär, trots att den kunskap de bygger på eller förmedlar inte har formaliserats eller explicitgjorts i formella termer. Formella läroprocesser ackompanjeras dessutom alltid av någon form av informella läroprocesser, av vilka en del har formen av tyst och andra av artikulerad kunskap, vilket gör relationerna mellan å ena sidan formella och informella läroprocesser och å andra sidan tyst och artikulerad kunskap ytterst komplexa; på ett sätt som lätt leder till att man trasslar in sig i dem när man reflekterar över dem.

Denna komplexitet bottenar till stor del i att formella och informella läroprocesser i likhet med tyst och artikulerad kunskap utgör två sidor av samma mynt, det vill säga kompletterar varandra i de flesta inläringssammanhang eller -situationer. Men de kan också motsäga varandra, vilket

exempelvis olika antiskolkulturers motstånd mot skolan vittnar om. Distinktionen mellan formella och informella läroprocesser handlar ur denna synvinkel primärt om *hur* man lär sig något och sekundärt om *vad* man lär sig i olika sociala sammanhang och situationer; däremot inte *om* man över huvud taget lär sig något, eftersom man kan utgå från att barn och ungdomar, liksom vuxna, alltid lär sig något av sina erfarenheter.

Det finns i princip inget som hindrar att informella läroprocesser formaliseras och omvandlas till formella läroprocesser. Omvänt finns det heller inget som hindrar att formella läroprocesser avformaliseras och antar en informell karaktär. Historiskt sett framträder formaliseringen eller vad som kan betecknas som församhälleligandet av barns och ungdomars socialisation som en sådan omvandlingsprocess, vars nuvarande grunddrag eller struktur framställd på följande sätt kompletterar och kontextualiserar den bild jag tidigare tecknade av fritidssocialisationens institutionalisering:

50

	Formell socialisation	Informell socialisation
Utbildning/ Arbete	Förskola Grundskola Gymnasium Yrkesutbildning Arbete	Jämnåriga grupper i barnomsorg, skola, yrkesutbildningar, etcetera Arbetskollektiv
Fritid	Fritidshem Fritidsgårdar Föreningsverksamhet Offentliga fritidsmiljöer	Kamratgrupper Ungdomskultur Medie- och varumarknad Familj

Grunden till denna struktur läggs, i likhet med fritidssocialisationens institutionalisering, redan under 1800-talet med införandet av den obligatoriska skolan och den lärarkår som tog på sig det professionella ansvaret för den formella utbildning som det nya skolväsendet svarade för. Med expansionen av det samhälleliga ansvar för barns och ungdomars socialisation som staten och delar av det civila samhället tog på sig under 1900-talet har gränserna mellan formell och informell socialisation förskjutits på ett sätt som också har skapat olika förutsättningar för formella och informella läroprocesser inom olika samhällssektorer, som exempelvis utbildnings- och fritidssektorn. Denna expansion kulminerade visserligen under 1960- och 70-talen, för att därefter avstanna och stabiliseras och i vissa avseende till och med övergå i kontraktion (sammandragning), inte minst inom fritidssektorn, men har på ett historiskt långsiktigt sätt mejslat ut relativt tydliga skiljelinjer mellan den formella socialisation som ombesörjs av olika professioner efter angivna mål och med hjälp av pedagogiska metoder respektive den socialisation som saknar motsvarande inslag och därigenom har en informell karaktär. Traditionellt sett och som en följd av den historiska utvecklingen kännetecknas den socialisation som utförs av skolväsendet av en betydligt starkare formalisering än den som hör hemma inom fritidssektorn, vilket bland annat återspeglar sig i att den senare i betydligt högre grad än den förra framstår som en blandform av statliga och civilsamhälleliga ansvarstaganden och insatser. Härigenom kännetecknas också fritidssektorn av betydligt fler embryonalt formaliserade socialisationsstrukturer eller -mönster och bland- eller hybridformer av formell och informell socialisation, vilket dels gör det svårt att särskilja dem från varandra på ett entydigt sätt, dels öppnar ett stort spelrum för eller utrymme åt informella läroprocesser.

Som produkt av en långsiktig historisk formaliseringsprocess skär dock själva distinktionen mellan formell och informell socialisation rakt igenom offentliga socialisationsinstitutioner, som exempelvis skolan och den öppna fritidsgårdsverksamheten, vilket också har skapat en åtskillnad mellan den informella socialisation som äger rum inom och vid sidan av eller utanför olika institutionella ramar. Ur topografisk synvinkel är en del informella socialisationsmönster härigenom knutna till

den institutionaliserade socialisationens platser, medan andra inte är det och framstår som helt oberoende av dem. Exempel på det senare finner man i den socialisation som äger rum i familjen eller den som ungdomar själva svarar för i kamratgäng och de kretsar de umgås i, men som med varierande styrka från och till har varit – och fortfarande är – föremål för formaliseringsprocesser i form av till exempel föräldrautbildningar eller utbildningar som tematiserar olika fenomen inom befintliga ungdomskulturer.

Den komplexitet som framträder när man försöker placera den informella socialisationen, liksom de informella läroprocesser som ackompanjerar den, i socialisationens topografi, vittnar dels om att den utgör ett ofrånkomligt inslag i densamma, dels om att den framträder tydligare inom vissa samhällssektorer eller sociala handlingsfärer än andra. Som användningen av begreppet ovanliga läroprocesser har gett uttryck åt ända sedan det myntades i början av 1980-talet framträder sådana informella socialisationsmönster och läroprocesser också tydligare under vissa tidsperioder än andra och speciellt under tider som kännetecknas av någon form av traditionsupplösning eller motsvarighet till vad Ziehe benämner ”*kulturell friställning*”.⁵¹ Läroprocesser av den typen, som framstår som ovanliga i samtidens ögon, har sedan lång tid tillbaka kännetecknat framväxten av olika ungdomsrörelser och -kulturer, liksom ackompanjerat uppkomsten av nya estetiska uttryck och teknologiska innovationer, som när exempelvis rockmusiken etablerade sig som ”ungdomsmusik” under 1950- och 60-talen eller den nya digitala medieteknologin omkring två decennier senare radikalt omvandlade förutsättningarna för medierad kommunikation och informations-spridning. Sådana läroprocesser manifesterar sig ofta i ett kunskapsförsprång för yngre gentemot äldre, vilket exempelvis var tydligt i förmågan att hantera de första personatorerna och de nya kommunikationsmöjligheter som öppnade sig när internet blev tillgängligt för allmänheten. Som läroprocesser har de härigenom karaktär av vad Margaret Mead redan i början av 1970-talet betecknade som moderna postfigurativa kulturmönster, som kännetecknas av att vuxna till skillnad från förr inte bara lär yngre utan också lär av dem.⁵² Efterhand ändrar dock dylika postfigurativa läroprocesser, i likhet med dem Ziehe betecknar som ovanliga, karaktär i takt med att och i den mån de formaliseras och integreras i befintliga institutioner för kunskapsöverföring och efterkommande generationer tillgodogör sig dem redan från barnsben.

I denna bemärkelse bidrar också informella läroprocesser, inklusive den variant av dem som kan betecknas som ovanliga genom att de utforskar okända eller nya kunskapsområden, till att vitalisera formella läroprocesser och institutionaliserade sociala sammanhang. Dylika transaktioner mellan och transformationer från informella till formella läroprocesser återspeglar sig exempelvis mer eller mindre kontinuerligt genom att inslag i den ungdomskultur som skapas *av* ungdomar, i regel via förmedling av medierna eller varumarknaden, omvandlas till ingredienser i det offentliga kulturutbud som skapas *för* dem. Och i detta avseende fungerar inte minst en del av de mötesplatser för ungdomar som hör till den institutionaliserade fritidssocialisationen, som exempelvis fritidsgårdarna, som känsliga receptorer för att fånga upp och tematisera nya ungdomskulturella strömningar, förhållningsätt och uttryck.

Samtidigt som sådana receptorer har ett värde i sig genom att de fungerar som bryggor mellan institutionaliserade socialisationsmiljöer och olika ungdoms- eller subkulturer – och därigenom också mellan formella och informella sammanhang och läroprocesser – förutsätter de ofta just att det ges utrymme åt en informell, öppen, flexibel och otvungen samvaro mellan exempelvis fritidsgårdarnas personal och besökare. Dessutom vilar det ömsesidiga förtroende som möjliggör den typen av samvaro till stor del på tyst kunskap, sådant man vet men inte kan sätta ord på och har förvärvat kunskap om i form av informella läroprocesser, men som riskerar att trängas undan eller gå förlorad om institutionaliserade fritidsverksamheter blir alltför hårt målstyrda eller resultat-inriktade. Därför är det även viktigt att behovet av att stärka den formella sidan av den institutionaliserade fritidssocialisationen, i form av exempelvis tydliga mål och uppdrag, professionella och resultat-inriktade arbetssätt eller metodutveckling, betraktas som komplement snarare än alternativ till den tysta kunskap och de informella läroprocesser som också utgör – och alltid i någon mening kommer att utgöra – en omistlig del av den. Samtidigt är det viktigt att se att det

komplementära, som gör formella och informella läroprocesser till två sidor av samma mynt, på ett komplext sätt också öppnar för att de senare fungerar som alternativ till de formaliseringsprocesser som de förra utgör resultatet av, vilket inte minst bekräftas historiskt, alltifrån 1800-talets bildningsautodidakter och den spirande folkbildningsrörelsens organisering av studiecirkel till dagens dator- och internetautodidakter som i många fall fortfarande ligger steget före vad formella datorutbildningar kan erbjuda dem.

Mot bakgrund av de historiska troper jag hänvisat till föreligger det en risk för att de sen- eller postmoderna dragen i samtidens informella läroprocesser överbetonas – det vill säga att man betraktar vissa sidor av dem som ”nya” medan de ur andra synvinklar snarare ger uttryck åt att historien upprepar sig eller ett slags historisk kontinuitet. Det är till exempel möjligt att betrakta nya mediegenerer som *edutainment* eller *infotainment* som helt nya fenomen och inslag i barns och ungdomars fritidsmiljöer och härigenom bortse ifrån att liknande blandningar av underhållning, folkbildning och fostran låg till grund för de nya mötesplatser som uppstod med folkparksrörelsens framväxt redan vid sekelskiftet 1900. Förmodligen kan den varierande framgång med vilken denna blandning också ackompanjerade folkparksrörelsens fortsatta utveckling beskrivas som en tidig föregångare till vad som numera betecknas som *ovanliga* eller *senmoderna läroprocesser*. Icke desto mindre framstår det som otvivelaktigt att den sentida fritidstopografin har öppnat för just sådana ovanliga läroprocesser i utforskandet av en ny typ av mötesplatser: de virtuella. Och det framstår som lika otvivelaktigt att det är ungdomar som har gått i bräschen för att utforska dem.

Virtuella mötesplatser och förlusten av plats

De virtuella mötesplatser som öppnade sig för ungdomar med digitaliseringen av medierna och som ger uttryck åt ett slags spatial vändning i fritidens topografi utvecklades snabbt till en fritidsarena för dem som i stort sett var befriad från vuxeninblandning, men också omvandlade den betydelse fysiska platser tidigare haft i ungdomars liv.

Detta märktes till viss del genom att hemmet inte längre framstod som en lika skyddad plats i förhållande till negativa influenser under ungdomsåren när personatorerna togs i bruk i hemmet och den ”ungdomskultur” som – i denna negativa mening – tidigare var belägen utanför hemmet flyttade in i det. Samtidigt hade denna ungdomskultur ungefär samma dolda eller osynliga karaktär ur hemmets synvinkel som tidigare, eftersom det var – och fortfarande är – möjligt för ungdomar att ”gömma” den i sina personatorer eller andra digitala medier. Härigenom skapades också nya ”hemliga” medierum i hemmets privata sfär, som visserligen uppvisade vissa likheter med föregående ungdomsgenerationers dagboksskrivande eller brevväxling med jämnåriga, men på ett helt annat sätt än tidigare var kopplade till offentligheten i form av de digitala medierna och deras nätverksstrukturer.

Som detta exempel visar påverkade de nya virtuella mötesplatserna såväl ungdomars som vuxnas uppfattningar om och förhållningssätt till andra (fysiska) platser i fritidens topografi. Men så länge det i huvudsak var ungdomar som brukade och utforskade dessa virtuella mötesplatser var de påtagligaste effekterna av denna påverkan begränsad till just dem, exempelvis i form av att virtuella mötesplatser konkurrerade ut fysiska mötesplatser eller lade grunden till intressebaserade sociala nätverk som också var i behov av fysiska samlingsplatser eller träffpunkter. Det senare manifesterade sig exempelvis inom datorspelens värld, framför allt i form av så kallade *multiplayerspel* som spelades via lokala datornätverk eller internet och snabbt gav upphov till en efterfrågan på fysiska samlings- eller spelplatser, där datorspelare kunde träffas för att ”lana”, det vill säga koppla ihop sina datorer via ett LAN, *Local Area Network*. På motsvarande sätt blandades datorspelsgenrer som roll- och äventyrsspel med influenser från fantasy litteratur, -film och improvisationsteater och gav upphov till den så kallade lajvkulturen (efter engelskans *live* eller *live action role-playing*), som kan beskrivas som en ”verklig” motsvarighet till datorspelens simulerade rollspelsvärld och givetvis också som en ny form av ungdomskultur.

Som framgår av lajvkulturen gav de nya digitala och interaktiva medier som hyste den virtuella värld, som science fiction-författaren William Gibson döpte till *cyberspace* redan i början av 1980-

talet, också upphov till en interaktion mellan virtuella och fysiska platser i fritidens topografi, som den institutionaliserade fritidssocialisationen stegvis anpassade sig till.⁵³ Som ett slags parallell värld till, eller spegelvärld av, den fysiska världen rymde denna *cyberspace* dessutom en komplexitet och en rad motsägelsefulla drag, som exempelvis öppenhet och slutenhet och blandning av aktiva och passiva element eller underhållning och fostran, vilket gjorde det svårt att artbestämma den med fritidssocialisationens traditionella vokabulär och som något odelat ”positivt” eller ”negativt”. Och härigenom var den också, kort sagt, svår att placera in i den institutionaliserade fritidssocialisationens topografi.

Det går inte heller att utesluta att den virtuella världen har utövat ett djupare och mer tvetydigt inflytande på fritidens topografi än vad som överlag har registrerats i form av vad som antingen har betecknats som ”*platsens minskade betydelse*” eller ”*förlusten av plats*” i den samtida kulturgeografin och det sentida tänkandet. Bakom dessa beteckningar döljer sig komplexa föreställningar om att nutidens människa har befriat eller lösgjort sig från sitt tidigare platsberoende och utvecklat ett slags platsobundenhet, genom en högre grad av fysisk och social mobilitet, nya möjligheter att över-skrida det fysiska rummets begränsningar med hjälp av mer effektiva och snabbare kommunikations- och transportmedel och att exempelvis specifika platser har mist sin tidigare betydelse för en rotfast eller permanent social samvaro. Sammantaget rör det sig alltså om en komplex uppsättning faktorer och tendenser som verkar i samma riktning som den fysiska platsobundenhet som underlättas av *cyberspace*: likt de virtuella platser man kryssar mellan på internet och temporärt stannar till vid förvandlas den fysiska världens platser till något man i huvudsak passerar eller besöker, men i allt mindre utsträckning ”rotar sig i” eller känner sig som ”hemma” på.

Om människors – och kanske framför allt unga människors – förhållningssätt till platser har förflyktigats på detta sätt eller inte framstår dock fortfarande som en öppen fråga, som dessutom är svår att belägga empiriskt. Men samtidigt underlättar den digitala medieteknologin i snabb takt en ökad grad av platsobundenhet i unga människors liv, som inte bara manifesterar sig i form av virtuella mötesplatser utan också genom att själva användningen av medier har blivit allt mindre platsbundet, vilket inte minst mobiltelefonen vittnar om. I den interaktion mellan fysiska och virtuella mötesplatser som har öppnat sig i fritidens topografi märks det dock att de såväl konkurrerar med som kompletterar varandra.

Dessa sidor framträder om man exempelvis ser till de sajter eller platser på internet som betecknas som en så kallad *community* (efter engelskans *Internet community*) eller sociala medier, som You Tube och Twitter, men också kan betecknas som nätgemenskaper eller nätmötesplatser. Så vitt det är möjligt att bedöma finns sådana nätmötesplatser, vars totala förekomst är oöverblickbar, idag inom alla intresseområden och har förmodligen också gett upphov till en rad nya nätverksbaserade gemenskaper för individer med relativt udda fritidsintressen. De interaktiva möjligheter som dessa nätmötesplatser tillhandahåller i form av diskussionsföra och chattar har redan bidragit till att omvandla den medierade offentligheten – eller vad som ofta betecknas som det offentliga samtalet – genom att de vanligtvis har ett slags halvoftentlig karaktär: å ena sidan är det möjligt för var och en att ta del av och bidra till informationsutbytet och diskussionerna i en *community*, men å andra sidan är dessa möjligheter oftast begränsade till dem som registrerat sig som medlemmar. Liksom andra typer av webbfoera eller virtuella mötesplatser är det på detta sätt möjligt att dela in *communityn* i sådana som är öppna och slutna, det vill säga i avsaknad av, respektive förenade med, krav på medlemskap eller registrering, på ett sätt som påminner om den traditionella distinktionen mellan öppna och slutna eller föreningsbaserade fritidsverksamheter.

Denna analogi haltar dock om man ser till vad som krävs för att registrera sig som medlem på en nätmötesplats och att bli medlem i en ungdomsorganisation eller förening. Anslutningen till de förra är överlag betydligt lättare och själva medlemskapet mer befriat från förpliktelser än i de senare. Detta kan ur vissa synvinklar framstå som en konkurrensfördel för nätmötesplatserna ifråga om rekrytering, men vägas mot de konkurrensfördelar som ligger i att verksamheterna i de traditionella ungdomsorganisationerna numera har karaktär av lajvaktiviteter och på traditionellt vis erbjuder kontakt ansikte-mot-ansikte. Kombinerat med interaktiva möjligheter på webbplatser och

i takt med att den virtuella världens expansion gör åtskillnaden mellan vad som är lajv respektive virtuellt eller medierat alltmer påtaglig, torde det dessutom stärka de senare konkurrensfördelarna ytterligare.

I samspel med den så kallade upplevelse- eller kreativa ekonomin har också den virtualisering som de digitala medierna svarat för bidragit till att fritiden har ändrat karaktär som motpol till arbetslivet. På ett sätt som fångas in av undertiteln *Work is Theatre & Every Business a Stage* (Arbete är teater & varje affärsverksamhet en scen) till Joseph Pine och James Gilmores bok *The Experience Economy* (Upplevelseekonomin) har arbetets självständiga, självförverkligande och kreativa – för att inte säga underhållande – sidor successivt lyfts fram allt starkare och förefaller numera konkurrera med fritiden på dess egna villkor.⁵⁴ Som den främste apologeten för den kreativa ekonomin Richard Florida argumenterar för kräver kreativa människor, till vilka han räknar majoriteten av dem som är yrkesverksamma, ”mer än *komensation* för sin tid” och är inte längre beredda att kompensera för ett monotomt arbetsliv med en stimulerande fritid.⁵⁵ Även om denna argumentation mer har karaktär av retorik än en beskrivning av faktiska förhållanden, ger den uttryck åt att motsatsförhållandet mellan arbete och fritid förändras, också med avseende på innehållsliga aspekter. Och i den mån som arbetet ändrar karaktär gör också fritiden det. Samtidigt som de digitala medierna har gjort fritiden mindre platsbunden har de haft samma effekter inom arbetslivet och därigenom – precis som förespråkarna för den kreativa ekonomin – om inte löst upp, så i varje fall mjukat upp motsättningen mellan arbete och fritid.

Samtidigt är det lätt att överbetona det radikalt nya med de digitala medierna, inklusive deras topografiska konsekvenser, i linje med den historiska trop som gör en stark åtskillnad mellan förr och nu. Det är också relativt lätt att urskilja hur både den historiska guldålders- och framstegstropen åtskilliga gånger har satts i spel i diskursen om internet och underbyggt hotbilder respektive bilder av framåtskridande med avseende på de kommunikationsmöjligheter som det har öppnat för barn och ungdomar. Tänkandet om remediering, som har grundlagts av Jay Bolter och Richard Grusin, fungerar på många sätt som en motvikt mot sådana bilder genom att det betonar kontinuiteten mellan äldre medieformer och nya medier.⁵⁶ Alla nya medier griper enligt detta synsätt tillbaka på och bär på spår av äldre medier, samtidigt som de introducerar något nytt som överskrider ramarna för den tidigare medieutvecklingen.

När det gäller den framtida fritidstopografin är det ur denna synvinkel tänkbart att interaktionen mellan fysiska och virtuella mötesplatser kommer att följa ungefär samma mönster som medialiseringen av den politiska och kulturella offentligheten under det förra seklet. Medier, speciellt i form av böcker, tidskrifter och tidningar, spelade i kombination med fysiska mötesplatser en viktig roll för själva uppkomsten av denna offentlighet redan under 1700- och 1800-talen, men trängde definitivt undan dessa mötesplatser till dess periferi med introduktionen av moderna etermedier som radion och televisionen under 1900-talet. Denna tendens, som dessutom sammanfaller med att ”samhället” stegvis antar en alltmer virtuell karaktär, förstärktes ytterligare av digitaliseringen av medierna och att internet togs i allmänt bruk, vilket – som jag har berört – delvis också omvandlade och skapade nya förutsättningar för tillgängligheten till och deltagandet i den medierade offentligheten. Men det är i denna fas av offentlighetens medialisering som de virtuella mötesplatserna framträder som påtagliga komplement och alternativ till olika typer av fysiska mötesplatser med de interaktiva möjligheter som internet och andra digitala medier tillhandahåller, speciellt i form av webbplatser och olika webbfora, till exempel nämnda communityn.

Med detta har medierna inte bara ytterligare stärkt sitt grepp om offentligheten, utan på relativt kort tid i många avseenden också förpassat de fysiska mötesplatserna till en sekundär position i förhållande till de virtuella i fritidens topografi. Konsekvenserna av denna virtuella vändning i fritidens topografi framstår dock ännu så länge som svårfångade och öppna, inte minst med avseende på den traditionella värdegrund som jag menar att den institutionaliserade fritidssocialisationen fortfarande vilar på.

Referenser

- Adorno, T. W. (2003). "Freizeit". I *Kulturkritik und Gesellschaft II*, Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Anderson, B. (1991). *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*. Göteborg: Daidalos.
- Andersson, B. (2008). "Rum för kreativitet, lärande och avkoppling". I *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*. Ungdomsstyrelsen.
- Appadurai, A. (2007). *Vredens geografi. Rädslan för de fattiga*. Stockholm: TankeKraft Förlag.
- Arendt, H. (1998). *Människans villkor. Vita activa*. Göteborg: Daidalos 1998.
- Aronsson, P. (2004). *Historiebruk: att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur.
- Bender, J. & Wellberys, D. E. (1991). *Chronotypes: The Construction of Time*. Stanford University Press.
- Benjamin, W. (1990). *Paris, 1800-talets huvudstad. Passagearbetet, band 1–3*. Stockholm/ Stehag: Symposion.
- Berman, S. (2006). *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*. Cambridge University Press.
- Billig, M. (1995). *Banal Nationalism*. London: Sage.
- Bjurström, E. (1991). "De professionellas intåg". I *Uppväxtvillkor*, nr. 1.
- Bjurström, E. (1998). "Den moderna ungdomspolitik och ungdomars fritidskultur." I Olle Zetterberg (Red.). *Fritid i ny tid*. Stockholm: Sober Förlag.
- Bjurström, E. (2006). "Hur gammal är den nya ungdomspolitik? Om ungdomskultur, kronocentrism och det moderna ungdomspolitiska projektet". I *Locus. Tidskrift för forskning om barn och ungdomar*, nr. 2.
- Bolter, J. D. & Grusin, R. (1999). *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, MA/ London: MIT Press.
- Cohen, S. (1972). *Folk Devils & Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Suffolk: Paladin.
- Corrigan, P. (1979). *Schooling the Smash Street Kids*. London: MacMillan.
- Florida, R. (2001). *Den kreativa klassens framväxt*. Göteborg: Daidalos
- Gini, A. (2003): *The Importance of Being Lazy: In Praise of Play, Leisure, and Vacations*. New York: Routledge.
- Honoré, C. (2004). *Slow. Lev livet långsamt*, Stockholm: Bazar.
- Jackson, P. (1968). *Life in Classrooms*. New York: Holt, Rinehart & Winston.
- Johannisson, K. (2001). *Nostalg. En känslas historia*. Stockholm: Bonniers.
- Koselleck, R. (2000). *Zeitschichten. Studien zur Historik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Koselleck, R. (2004). *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*. Göteborg: Daidalos.
- Lafargue, P. (1989). *Rätten till lättja. Vederläggningen av "rätten till arbete" från 1848*. Stockholm: Symposion.
- Latour, B. (1998). *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*. Göteborg: Nerenius & Santéus förlag.
- Massey, D. (2004). *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press.
- Mead, M. (1970). *Kultur och engagemang. En studie av generationsklyftan*. Stockholm: Rabén & Sjögren.
- Nilsson, P. (2008). "Förord" i *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*. Ungdomsstyrelsen.
- Olson, H-E. (2008). "Att främja eller förebygga?" I *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*. Ungdomsstyrelsen.
- Pettersson Svenneke, D. & Hanström, M. (2008). "Det räcker inte att tänka med hjärtat." I *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*. Ungdomsstyrelsen.
- Pine II, Joseph B. & Gilmore, J. H. (1999). *The Experience Economy: Work is Theatre & Every Business a Stage*. Boston, Massachusetts: Harvard Business School Press.
- Platon (1969). *Staten*. Stockholm: Wahlström & Widstrand. Regeringens proposition 1993/94:135 Ungdomspolitik.

- Regeringens proposition 1998/99:115 *På ungdomars villkor – ungdomspolitik för demokrati, rättvisa och framtidstro.*
- Rousseau, J.-J. (2001). *Du contrat social.* Paris: Flammarion,
- Sidebäck, G. (1992). *Kampen om barnets själ. Barn- och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850-1980.* Stockholm: Carlssons 1992.
- SFS 2006:7 *Förordning om statsbidrag för särskilda insatser för ungdomar.*
- SOU 1944:20 *Skolan i samhällets tjänst. Frågeställningar och problemläge. 1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar del I.*
- SOU 1944:31 *Stöd åt ungdomens föreningsliv. Ungdomsvårdskommitténs betänkande del II.*
- SOU 1945:22. *Ungdomen och nöjeslivet. Ungdomsvårdskommitténs betänkande del III.*
- SOU 1947:12 *Ungdomens fritidsverksamhet. Ungdomsvårdskommitténs betänkande del IV.*
- SOU 1948:27 *1946 års skolkommisions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling.*
- SOU 1966:32 *Kommunerna och ungdomen. Utredning och förslag av statens ungdomsråds arbetsgrupp kommunerna och ungdomen.*
- SOU 1972:36 *Förskolan. Del I. Betänkande utgivet av 1968 års Barnstugeutredning.*
- SOU 1974:53 *Skolans arbetsmiljö. Betänkande utgivet av Utredningen om skolans inre arbete.*
- SOU 1992:92 *Skola för bildning. Huvudbetänkande av Läroplanskommittén.*
- Sennett, R. (2006). *Den nya kapitalismens kultur.* Stockholm: Bokförlaget Atlas.
- Spencer, H. (1890). *Uppfostran i intellektuellt, moraliskt och fysiskt afseende.* Stockholm: Fr. Skoglunds förlag.
- Statens ungdomsråd (1981). *Ej till salu. Slutrapport i rapportserien Till varje pris. Statens ungdomsråd/Liber förlag.*
- Taylor, C. (1989): *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity.* Cambridge University Press.
- Taylor, C. (1995). *Identitet, frihet och gemenskap. Politisk-filosofiska texter i urval av Harald Grimen.* Göteborg: Daidalos.
- Taylor, C. (2005). *Modern Social Imaginaries.* Duke University Press.
- Ungdomsstyrelsen (2008). *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken.* Stockholm: Ungdomsstyrelsens skrifter 2008:2.
- Ziehe, T. & Stubenrauch, H. (1982). *Plädoyer für ungewöhnliches Lernen. Ideen zur jugendsituation.* Hamburg: Rowohlt.
- Ziehe, T. (1986). *Ny ungdom. Om ovanliga läroprocesser.* Stockholm: Norstedts.

Noter

- ¹ Bruno Latours kritik av den moderna samhällsteorin och ifrågasättande av själva samhällsbegreppet återfinns bl.a. i de artiklar som ingår i *Artefaktens återkomst. Ett möte mellan organisationsteori och tingens sociologi*, Göteborg: Nerenius & Santérus förlag 1998.
- ² Benedict Andersons analys av den moderna nationalstatens framväxt och uppfattningen om nationen som en föreställd gemenskap återfinns i boken *Den föreställda gemenskapen. Reflexioner kring nationalismens ursprung och spridning*, Göteborg: Daidalos 1991.
- ³ Anderson *Den föreställda gemenskapen*, s. 86.
- ⁴ Arjun Appadurai *Vredens geografi. Rådslan för de fattiga*. Stockholm: TankeKraft Förlag 2007.
- ⁵ Appadurai *Vredens geografi*, s. 56.
- ⁶ Jean-Jacques Rosseau *Du contrat social*. Paris: Flammarion 2001, s. 46.
- ⁷ Herbert Spencer *Uppfostran i intellektuellt, moraliskt och fysiskt afseende*. Stockholm: Fr. Skoglund's förlag 1890, s. 54 och 180.
- ⁸ Spencer *Uppfostran i intellektuellt, moraliskt och fysiskt afseende*, s. 78.
- ⁹ Göran Sidebäcks karakteristik av de traditionella folkrörelsernas fostran som en form av motfostran återfinns i *Kampen om barnets själ. Barn- och ungdomsorganisationer för fostran och normbildning 1850–1980*. Stockholm: Carlssons 1992.
- ¹⁰ SOU 1944:31 *Stöd åt ungdomens föreningsliv*, Ungdomsvårdskommitténs betänkande del 2, SOU 1945:22. *Ungdomen och nöjeslivet*, Ungdomsvårdskommitténs betänkande del 3 och SOU 1947:12 *Ungdomens fritidsverksamhet*, Ungdomsvårdskommitténs betänkande del 4.
- ¹¹ SOU 1944:20 *Skolan i samhällets tjänst. Frågeställningar och problemläge*, 1940 års skolutrednings betänkanden och utredningar del I och SOU 1948:27 *1946 års skolkommis-sions betänkande med förslag till riktlinjer för det svenska skolväsendets utveckling*.
- ¹² SOU 1944:31, s. 28.
- ¹³ Erling Bjurström "Den moderna ungdoms-politiken och ungdomars fritidskulturer." I Olle Zetterberg (Red.): *Fritid i ny tid*. Stockholm: Sober Förlag 1998.
- ¹⁴ Begreppet contested spaces har hämtats från kapitlet "Contested places, contested boundaries". In Doreen Masseys bok *Space, Place and Gender*. Cambridge: Polity Press 2004.
- ¹⁵ *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*. Stockholm: Ungdomsstyrelsens skrifter 2008:2.
- ¹⁶ Begreppet den dolda läroplanen fick genomslag i den pedagogiska forskningen redan i slutet av 1960-talet genom Philip Jacksons bok *Life in Classrooms*, New York: Holt, Rinehart & Winston 1968. Begreppen ovanliga läroprocesser och frizon myntades av Thomas Ziehe i *Plädoyer för ungewöhnliches lernen. Ideen zur jugendsituation*, Hamburg: Rowohlt 1982 (som han skrev tillsammans med Herbert Stubenrauch) och återfinns också i *Ny ungdom. Om ovanliga läroprocesser*, Stockholm: Norstedts 1986. Den inblick som 1970- och 80-talens ungdomsforskning gav i olika ungdoms-, sub- och motkulturer svarade framför allt den s.k. Birminghamskolan för med sina etnografiskt inriktade och semiotiskt baserade studier av olika ungdomsgrupper.
- ¹⁷ SOU 1972:36 *Förskolan. Del I*. Betänkande utgivet av 1968 års Barnstugeutredning och SOU 1974:53 *Skolans arbetsmiljö*. Betänkande utgivet av Utredningen om skolans inre arbete.
- ¹⁸ Regeringens proposition 1993/94:135 *Ungdomspolitik*, s. 3 och Regeringens proposition 1998/99:115 *På ungdomars villkor – ungdomspolitik för demokrati, rättvisa och framtidstro*, s. 1.
- ¹⁹ Sheri Berman *The Primacy of Politics: Social Democracy and the Making of Europe's Twentieth Century*, Cambridge University Press 2006.
- ²⁰ Spencer *Uppfostran i intellektuellt, moraliskt och fysiskt afseende*, s. 83 och 10f.
- ²¹ SOU 1992:92 *Skola för bildning*. Huvudbetänkande av Läroplanskommittén.
- ²² Richard Sennett *Den nya kapitalismens kultur*. Stockholm: Bokförlaget Atlas 2006, s. 152.
- ²³ Paul Lafargue *Rätten till lättja. Vederläggningen av "rätten till arbete" från 1848*, Stockholm: Symposion 1989.
- ²⁴ Theodor W. Adorno "Freizeit" i *Kulturkritik und Gesellschaft II*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2003.
- ²⁵ Al Gini *The Importance of Being Lazy: In Praise of Play, Leisure, and Vacations*, New York: Routledge 2003.

- ²⁶ Carl Honoré Slow. *Lev livet långsamt*, Stockholm: Bazar 2004, s. 11.
- ²⁷ Begreppet *doing nothing* myntades av Paul Corrigan i *Schooling the Smash Street Kids*. London: MacMillan 1979.
- ²⁸ SFS 2006:7. Förordning om statsbidrag för särskilda insatser för ungdomar.
- ²⁹ *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*, s. 8.
- ³⁰ Hans-Erik Olson "Att främja eller förebygga?" I *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*.
- ³¹ Diana Pettersson Svenneke och Mia Hanström "Det räcker inte att tänka med hjärtat." I *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*.
- ³² Per Nilsson "Förord" i *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*, s. 3.
- ³³ Se Karin Johannisson *Nostalgia. En känslas historia*. Stockholm: Bonniers 2001 för en utförlig analys av dessa omvandlingar med avseende på föreställningar om nostalgi.
- ³⁴ Michael Billig *Banal Nationalism*. London: Sage 1995.
- ³⁵ Hans-Erik Olson "Att främja eller förebygga?" I *Mötesplatser för unga – aktörerna, vägvalen och politiken*, s. 206.
- ³⁶ Stanley Cohen *Folk Devils & Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Suffolk: Paladin 1972.
- ³⁷ Beteckningarna på de troper eller retoriska figurer som ligger till grund för olika historiska berättelser har hämtats från Peter Aronssons bok *Historiebruk: att använda det förflutna*. Lund: Studentlitteratur 2004.
- ³⁸ Platon *Staten*, Stockholm: Wahlström & Widstrand 1969, s. 80.
- ³⁹ Reinhart Kosellecks analys av hur "den nya tiden" öppnar sig som en ny tidshorisont mot slutet av 1700-talet återfinns i *Erfarenhet, tid och historia. Om historiska tiders semantik*, Göteborg: daidalos 2004 och *Zeitschichten. Studien zur Historik*, Frankfurt am Main: Suhrkamp 2000.
- ⁴⁰ Begreppet kronotyp har hämtats från John Bender och David E. Wellberys bok *Chronotypes: The Construction of Time*, Stanford University Press 1991. Se också Erling Bjurström "Hur gammal är den nya ungdomspolitikerna? Om ungdomskultur, kronocentrism och det moderna ungdomspolitiska projektet". I *Locus. Tidskrift för forskning om barn och ungdomar*, nr. 2 2006.
- ⁴¹ Walter Benjamin *Paris, 1800-talets huvudstad. Passagearbetet, band 1–3*, Stockholm/Stehag: Symposium 1990, s. 460.
- ⁴² Charles Taylors åtskillnad mellan starka och svaga värderingar återfinns i *Sources of the Self: The Making of the Modern Identity*, Cambridge University Press 1989 och *Identitet, frihet och gemenskap. Politisk-filosofiska texter i urval av Harald Grimen*, Göteborg: Daidalos 1995.
- ⁴³ Hannah Arendts analys av de två livsidealen *vita contemplativa* och *vita activa* återfinns i *Människans villkor. Vita activa*, Göteborg: Daidalos 1998.
- ⁴⁴ SOU 1966:32 *Kommunerna och ungdomen*. Utredning och förslag av statens ungdomsråds arbetsgrupp kommunerna och ungdomen.
- ⁴⁵ Charles Taylor *Modern Social Imaginaries*. Duke University Press 2005.
- ⁴⁶ Taylor *Modern Social Imaginaries*, s. 26ff.
- ⁴⁷ Björn Andersson "Rum för kreativitet, lärande och avkoppling". I *Mötesplatser för unga*.
- ⁴⁸ Beteckningen olämpliga ungdomsmiljöer används som rubrik på s. 382 i *Ej till salu*. Slutrapport i rapportserien Till varje pris, Satens ungdomsråd/Liber förlag 1981.
- ⁴⁹ *Mötesplatser för unga*, s. 7.
- ⁵⁰ Modellen har hämtats från Erling Bjurström "De professionellas intåg" i *Uppväxtvillkor*, nr. 1 1991, där det också återfinns en mer utförlig diskussion av den.
- ⁵¹ Ziehe *Ny ungdom*.
- ⁵² Margaret Mead *Kultur och engagemang. En studie av generationsklyftan*, Stockholm: Rabén & Sjögren 1970.
- ⁵³ Begreppet cyberspace myntades av science fiction-författaren William Gibson 1982 i romanen *Burning Chrome*, men togs i allmänt bruk först i och med hans succébok *Neuromancer* som publicerades 1984 och där det också används.
- ⁵⁴ Joseph B. Pine II & James H. Gilmore *The Experience Economy: Work is Theatre & Every Business a Stage*. Boston, Massachusetts: Harvard Business School Press 1999.
- ⁵⁵ Richard Florida *Den kreativa klassens framväxt*, Göteborg: Daidalos 2001, s. 122.
- ⁵⁶ Begreppet remediering introducerades av Jay David Bolter och Richard Grusin i *Remediation: Understanding New Media*. Cambridge, MA/London: MIT Press 1999.